

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀՌՈՄ

(ԺԷ ԴԱՐ)

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1987, ք. 1-4, էջ 78-111)

ՈՍԿԱՆ ՎՐԴԻ ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ոսկան Վրդ. Երեւանցիի թէ' անձին եւ թէ դործունէութեան մասին այնքան առատ է վերջին քսանամեակի մեր մատենադրութիւնը¹, որ մահնեւին հաւակնութիւն չունինք մեծ նորութիւններ բերելու այս նիւթին մասին: Մեզմէ առաջ Գեղալ. Կարապետ Եպս. Ամատունի՝ դրեթէ մաղելով հաւաքած է Փրոփականտայի դիւանէն այն ինչ կը հայի Ոսկանի անձին եւ համադրելով շարադրած է իր մենագրութիւնը, որուն աւարտին՝ տուած է հարուստ մատենադիտութիւն մը Ոսկանի մասին: Մենք առանց կրկնելու ցարդ ըսուածները, կը ներկայացնենք մանր փաստաթուղթեր մը, քաղուած Փրոփականտայի դիւանէն, ուղելով փայլ մը աւելի տալ մեր անցեալ տառապեալ՝ բայց փառաւոր պատմութեան:

Ոսկամ Վրդ. Հռոմի մէջ (Սեպտ. 1663 – Նոյմբ. 1664)

1663 տարւոյն սկիզբը Ոսկան Զմիւռնիոյ ճամբով կը մտնէ Լիւվոնոյ, ծոցին մէջ պինդ սեղմելով հեթումեան ձեռագիր Աստուածաշունչը, անպայման ի դուրս հանելու անոր տպագրութիւնը: Նոյն տարւոյն Սեպտեմբեր ամսուն Ոսկան կը մտնէ Հռոմ, եւ հաւատարիմ աղբյուրներէ անշուշտ իսկոյն կ'իմանայ թէ ինչ է Հռոմի դիրքը

1. Տե'ս ԱՄՍՏՈՒՆԻ ԵՊՍ. Կ., Ոսկամ Վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը, Վենետիկ, 1975: ԻՇԵԱՆԵԱՆ Ռ., Հայ գրքի պատմութիւն, Հտ. Ա., Երեւան, 1977, էջ 405-531:

Ամսագրության տպարանին հանդէպ: խոհեմութիւնը կը պահանջէր պաշտպան չկանգնել նոյն տպարանին: ՀՍ.ի Ժողովի 1 Հոկտ. 1663ի նիստին կը զեկուցուի թէ «քանի մը օր առաջ քաղաքը հասած է Ոսկան Եպիսկոպոս, որուն գալստեան պատճառը կ'անդիտանանք»: Պիրոմալի վկայելով ի նպաստ Ոսկանի ուղղափառ հաւատքին, ՀՍ.ի Ժողովը կը սահմանէ բնակավայր եւ ապրելու որոշ գումար մը, այսինքն ամսական ինը սկուալ, որ քիչ գումար չէ՞²:

Երեք ամիս ետք Ոսկան խտաբեան լեզուով աղերսագիր մը կը ներկայացնէ ՀՍ.ի Ժողովին՝ հետեւեալ պարունակով խոսեամբ. «Ոսկան՝ Եպս. Մեծ Հայքի Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյ, իր Կաթողիկոսին կողմէ խնդրանք կը ներկայացնէ ձեր Վսեմութեան, որ հաճիք հայրէն լեզուով տպել Նոր Կտակարանը՝ յօդուտ իր Ժողովուրդին: Նոյն Եպս. Նոր Կտակարանը Կաթողիկոսին հրամանով ամբողջապէս համեմատած է լատիներէն օրինակին հետ եւ յանձնած է ներկայիս քննիչներու ձեռքը: Սոնարհաբար կը խնդրէ (Ոսկան Վրդ.) ձեր Վսեմութենէն՝ որ մխիթարէք եւ ընդառանջէք յիշեալ Կաթողիկոսին արդար խնդրանքին»³:

17 Դեկտ. 1663ին՝ աղերսագիրը կը զեկուցուի ՀՍ.ի Ժողովին, որու արձանագրութեան մէջ կը կարդանք՝ թէ Ժողովին Քարտուղարը կրկին անգամ անդրադարձնել կու տայ, թէ հակառակ Ոսկանի երեք ամիսէ ի վեր Հռոմ գտնուելուն, դեռ չգիտցուեցաւ անոր դալուն պատճառը. եւ որով իր կողմէ ենթադրութիւն կ'ընէ, կարծելով թէ Ոսկան հետամուտ է գրաւելու Լէոպոլտոյ Նիկոլ Թորոսովիչ հայ Արքեպս.ին օգնականի պաշտօնը: Ոսկան իմաստութեամբ էր որ կը ծածկէր իր վերջին նպատակը: Նոյն Ժողովին հաստատական պատասխան կը տրուի Ոսկանի առաջարկին, տպելու Նոր Կտակարանը, պայմանով՝ «յետ քննութեան եւ վերատեսութեան հմուտ անձերու»⁴: Բայց որովհետեւ այդ հմուտ անձերը բնաւ պիտի չգտնուէին, գիրքերու տպագրութիւնն ալ պիտի մնար միայն փափաք:

Ոսկան Վրդ. տարիէ մը աւելի կը մնայ Հռոմ ու լատին եկեղեցականներու մէջ իր անձին շուրջ կը ստեղծէ համակրանք եւ վրաստահութիւն: ՀՍ.ի Քարտուղարը գիտէ այլեւս թէ Ոսկան կ'ուպէ նուիրուի տպագրութեան, եւ որով 21 Յունիս 1664ին յանձնարարական նամակ մը կը գրէ Բրիւքսէլի Փոխ-նուիրակին, թէ «Ձեր կողմերը կու գայ Գերպ. Ոսկան հայ կաթողիկէ Եպս.ը, տպելու քանի մը գիրքեր, ի ծառայութիւն իր կաթողիկէ ազգայիններուն»:

2. Acta, vol. 32, fol. 222, n. 2.

3. SOCG, vol. 223, fol. 187.

4. Acta, vol. 32, fol. 295, n. 14.

5. Lettere volgari, vol. 44, fol. 160.

ապա կը գտվէ անոր անձը՝ թէ Հռոմ մնացած չըջանին դրաւած է ամէնուն վստահութիւնը, եւ որով կը յանձնարարէ պաշտպան կանգնել անոր անձին եւ գործին⁵ :

Յանձնարարական այս գիրը գրուած է 21 Յունիս 1664ին. հաւանաբար նոյն թուականներուն Ոսկան պիտի մեկնէր դէպի Ամսդերտամ. սակայն Ոսկան չի մեկնիր եւ մինչեւ Հոկտեմբեր ամիսը (1664) զինք կը գտնենք Հռոմ : Մեր համոզումով, Ոսկան Հռոմի մէջ այսքան երկար մնալու պատճառը՝ տպադրական հրամաններ կամ յանձնարարական գիրեր ձեռք քերելու իր գիտաւորութիւնն էր եւ ուրիշ ոչինչ :

Անպտեմբերին Ոսկան Վրդ. աղերսագիր մը կը ներկայացնէ ՀՍ.ի ժողովի Քարտինախերուն, ուր կը խօսի՝ իր Թեմը դառնալու մասին, խնդրելով որ իրեն շնորհուի Հայոց մէջ միսիոնար ըլլալու իշխանութիւնը : Աղերսագիրը կ'ըսէ. «Ոսկան Եպս. Ս. Սարգիսի Մեծ Հայքի, շնորհակալութիւն կը յայտնէ որ իրեն հրաման տուիք դառնալու իր եկեղեցին. կը խնդրէ ճամբու ծախս՝ այնքան որքան հաճոյ է ձեզի. կը խնդրէ նաեւ Հայոց մէջ միսիոնար ըլլալու իշխանութիւն եւ հայերէն լեզուով տպուած կարգ մը գիրքեր : Նմանապէս հաճեցէ՛ք չընորհել իրեն՝ պատարագելու համար սրբազան սպասներ, որովհետեւ յիշեալ իր եկեղեցին գուրկ է անոնցմէ՝ անհաւատներէ չըջապատուած ըլլալուն, ինչպէս ծանօթ է ձեզի»⁶ :

Նոյն աղերսագիրը տարբեր քառերով Ոսկան ներկայացուցած է Պապին. նախ շնորհակալ կ'ըլլայ անկէ դուռն շնորհներուն համար, ապա խոնարհաբար հրաման կը խնդրէ «կարենամ դառնալ իմ պաշտօնավայրս (residenza)», որու համար կը խնդրէ պատարագի սըրբազան զգեստներ, սկիւհ, սրբազան մատունքներ, Գառն Աստուծոյ Եւ «վկայական մը հնազանդութեանս Սրբութեանդ եւ Հռոմէական Եկեղեցւոյ»⁷ :

Ոսկանի աղերսագիրերը կը գեկուցուին 22 Սեպտ. 1664ի նիստին, կ'ընդունուի առաջարկը՝ նկատմամբ սրբազան սպասներու եւ գիրքերու, սակայն միսիոնարական իշխանութեան համար կը դրկուի Հաւատաքնութեան ժողովին, որ յաջորդաբար իր կարգին կ'ընդունի Ոսկանի խնդրանքը՝ տալով իրեն այս իշխանութիւնը : Հոկտ. 7ի նիստին, կրկին տեղանի վրայ կը դրուին Ոսկանի աղերսագիրերը, նկատել կը տրուի թէ նախորդ նիստով տրուած են իրեն բոլոր փափաքածները, սակայն նկատմամբ այն կէտին որ դիմած է Պապին՝ խնդրելով «վկայական հնազանդութեան», այնպէս կը թուի՝ որ ժողովը կը դժուարի տալ Ոսկանի :

6. SOCG, vol. 223, fol. 224.

7. SOCG, vol. 222, fol. 226.

Հոս կը հետեւի ՀՍ-ի Քարտուղարին մէկ կարեւոր արձանագրութիւնը Ոսկանի մասին, որ քիչ մը մոռթ է, որովհետեւ տեղեակ չենք նոյն օրերու պատահած անցուդարձերուն: «Նկատմամբ այս նպախանձին, կը թելադրուի որ մեկնելէ առաջ՝ կատարէ հաւատքի դաւանութիւն, որովհետեւ թէեւ Պիրոմալլի կը վկայէ թէ շատ կանուխ ժամանակներու մէջ Ոսկան իր ձեռքերուն մէջ կատարած է, սակայն մեր զիւանին մէջ չդառնուելով անոր հարազատ օրինակը, կրնայ յանկարծ պատահիլ որ եթէ ճշմարտապէս կաթողիկէ չըլլայ եւ կամ ասկից մեկնի դառնացած, ինչ որ հաւանական է, — քանի մեծամեծ յաջողութիւններու կ'ակնկալէր Պիրոմալլիի խոստումներուն վստահացած, — կրնայ զիւրաւ կոնակ դարձնել եւ խնդալ Առաքելական Աթոռին եւ Ս. Ժողովի (երեսին)»⁸:

Մեր նպատակէն դուրս է մտնել դաւանական հարցերու մէջ, ու թէեւ պատմութեան համար պէտք ենք ըսել որ 7 Հոկտ. 1664ի նիստի արձանագրութեան մէջ կը յիշուի թէ ձեռք բերուած է Ոսկանի հաւատքի դաւանութեան վաւերադիր մը, որու համար դո՛ւ մնացած է նաեւ Հաւատաքննութեան Ժողովը՝, սակայն մեզի համար մոռթ կը մնայ Ոսկանի Հռոմի մէջ վերջին շրջանի բռնած դիրքը, այսպէս, ներկայացնելը թէ՛ Պապին եւ թէ Ս. Ժողովին՝ իր Թեմը ուղեւ դառնալը, եւ առ այս՝ սրբազան զբոստներ խնդրելը, փափաքելը ձեռքերուն մէջ ունենալ «Վկայական մը» թէ ինք հնազանդ է Հռոմի Ս. Գահին, խնդրել որ իրեն տրուի Հայաստանի մէջ միախոնար ըլլալու իշխանութիւնը. ու այս ամէնուն քով՝ ՀՍ-ի Քարտուղարին համոզումը Ոսկանի մասին՝ թէ Ոսկան Հռոմէ կը հեռանայ «դառնացած», վերջին վայրկեանին տարակուսելը, — յետ ինքն իր ձեռքով պրած ըլլալու Բրիւքսէլի Փոխ-նուիրակին Ոսկանի ներքին կաթողիկէ համոզումներուն մասին, — թէ մի՛ գուցէ ճշմարտապէս կաթողիկէ չըլլայ...: Մեզի այսպէս կը թուի որ Ոսկան Հռոմի մէջ կաթողիկէ չըլլայ...: Մեզի այսպէս կը թուի որ Ոսկան Հռոմի մէջ տեսնելով Ամսդերտամի եւ առհասարակ միւս բոլոր սպարաններու հանդէպ ՀՍ-ի բռնած դիրքը, խոհեմութիւն համարած ըլլայ բացայայտ չըսել իր սպարական շիտաւորութիւնները. Հռոմ եթէ իմանար Ոսկանի Աստուածաշունչ տպելու ծրագիրը Ամսդերտամի մէջ, անկարելի էր որ քաջալերէր անոր ձեռնարկը եւ յանձնարարական նամակներ դրէր Նուիրակներուն:

ՀՍ-ի Ժողովի 17 Նոյեմբեր. 1664ի նիստին կը ղեկուցուի թէ Ոսկան կը փափաքի ունենալ երեքական օրինակ Կղեմէս Կալանոսի եկեղեցական պատմութեան գիրքէն, Քերականութիւն եւ Պատարագամատոյց: Ժողովի արձանագրութեան մէջ կը պտնենք միայն խն-

8. SOCG, vol. 222, fol. 227.

9. Acta, vol. 33, fol. 141, n. 13.

դրազրին ներկայացուած ըլլալը, մինչ 7 տող դատարկ թողուած է, ուր պէտք էր գրուած ըլլալ՝ առնուած դրական կամ ժխտական պատասխանը: Նոյն թուականին Ոսկան Դեռ Հռոմ էր, ուր կը մնայ մինչև Նոյեմբեր ամսուն վերջը: 5 Մարտ 1664ին Յովհաննէս Եպս. Պոկտանովիչ Լէպպուսէն կը գրէ ՀՍ.ի Նախագահին, խնդրելով որ իրեն շնորհուին ընդարձակ հոգեւոր իշխանութիւններ, այնպէս ինչպէս «Արքայ Տէր Ոսկանին շնորհուեցաւ՝ Նորին Սրբութեանէն, ՀՍ.ի Ժողովի ճամբով, Հաւատաստիւնի Ժողովի ընդհանուր քարտուղարին ստորագրութեամբ, 25 Նոյեմբեր 1664ին»¹⁰:

Յաջորդ տարուան (1665) փետր. 20ին, Ոսկան Վրդ. Լիվոնոյ է, Ջուղայեցի երեք հայ վաճառականներու հետ ստորագրելու Աստուածաշունչի տպագրութեան համար պայմանագիրը. այդ թուականէն քիչ ետք՝ Ոսկան անցած պէտք է ըլլայ Ամսդերտամ, սկսելու իր գործը:

Ոսկան Վրդ. Ամսդերտամի մէջ (1665-69)

Ամսդերտամի մէջ Ոսկանի ունեցած գործունէութեան մասին ՀՍ.ի դէրանը զանուած փաստաթուղթերը, յատկապէս Հոլանտայի Առաքելական փոխանորդ Նէէրքասսէլի նամակները Ս. Գրքի տպագրութեան հայող, համադրուած են Գերպ. Կ. Ամատունիէ իր մենագրութեան մէջ: Մենք կու տանք միայն լրացուցիչ մանրամասնութիւններ:

1665ին Լէպպուսի կը գտնուէր Կրեմէս Կալանոս, իր օգնական Պիտուի հետ, որոնք 15 Հոկտ.ին հետեւեալ ծանօթութիւնը կու տան ՀՍ.ի փոխ-քարտուղարին. «Ոսկան Վրդ., որ Հռոմէն Ամսդերտամ անցաւ եւ ուրիշ բան չ'ըներ եթէ ոչ հայերէն գիրքեր տպել, մենք ամէն մէջոց կը բանեցնենք՝ որ այդ տպարանը հոս Լէպպուսի փոխադրուի, որպէսզի յաջորդաբար միայն հոս տպագրուին սրբագրուած գիրքեր: Յոյս ունինք որ յաջողի մեր ձեռնարկը, որովհետեւ լսեցինք որ Ոսկան Եպս. օտարական հերետիկոսներէն կը կրէ եւ փափաք ունի այս կողմերը դալու: Հայր Կալանոս իրեն ազդու նամակ մը գրեց՝ յորդորելով որ հոս դայ իր տպարանով, ցոյց տալով որ քաղաքս այս տեսակէտով շատ գիւրգիւթիւններ ունի: Արքեպիսկոպոսին (Նիկոլ) ալ գրել տուինք՝ զինքը հոս հրաւիրելով. նմանապէս գրեց իրեն՝ Թոխաթի Նուրիսի Եպս.ը: Հիմա պատասխանին վրէ ապաստենք»¹¹: Լէպպուսէն եղած այս փորձին արձագանքը՝ չունինք մեր տրամադրութեան:

10. SOCG, vol. 224, fol. 94.

11. SOCG, vol. 225, fol. 270.

1665–1668 տարիներուն Ոսկանի գործունէութեան բեղուն տարիներն են. նուիրուած է Աստուածաշունչի տպագրութեան. դարաւոր ծրարելը՝ Ոսկան Վրդ. վերջապէս իրագործած էր՝ կրանիդեայ կամբլով: Տպագրութեան ընթացքին Հոլանտայի Առաքելական Նուիրակը, Նէէրքասսէլ, Կարկաւոր լուրեր հասցուցած էր ՀՍ.ի Ժողովին, նախ տարտամ եւ ապա քաւարար ողջամիտ՝ լուսաւորուած Ոսկան Վրդ.է, պաշտպանելով անոր գործը:

Աստուածաշունչի տպագրութիւնը կ'աւարտի 1668ի Հոկտ. ամսուն: Ոսկանի բնական մտածութիւնը կ'ըլլայ ղրկել օրինակներ՝ Կղեմէս Թ. Պապին եւ ՀՍ.ի Ժողովին, որպէսզի անոնց հաճութիւնը ստանալէ վերջ՝ կարենայ առանց դժուարութեան տարածել ազգին մէջ: Այս նպատակով է որ Ամսդերտամէն ճամբայ կը հանէ իր աշակերտը, Կարապետ Վրդ. Անդրեանացի, տալով Աստուածաշունչի օրինակներուն հետ լրեւորական նամակ մը Պապին, եւ երկրորդ մը՝ ուղղուած ՀՍ.ի Ժողովին, գրուած 29 Հոկտ. 1668ին: Հոլանտայի Առաքելական փոխանորդն ալ իր կարգին յանձնարարական մը կը գրէ, 22 Հոկտ. 1668 թուականով, թէ Կարապետ Վրդ. Հռոմ ղրկուած է Ոսկան Եպս.է՝ ներկայացնելու հայերէն Աստուածաշունչը, Առաքելական Աթոռին տառնալու հաճութիւն, որպէսզի յետ ապահովութիւն ստանալով՝ կարենայ ներկայացնել Հռոմէական Աթոռին միացած հայերուն, որոնք վստահացած թէ հոն չկան սխալներ՝ կարենան կարգաւ ազատօրէն¹²:

Ոսկանի առ Ս. Ժողով ուղղած 29 Հոկտ. 1668 թուակիր նամակը¹³, որ ցարդ մնացած է անտիպ, պատմական կերպով կարեւոր վկայադիր մըն է, որովհետեւ պարզ ոճով կը ներկայացնէ շատ մը ծանր խնդիրներ: Հոն կը նկարագրէ թէ ինչպէս չորս տարի առաջ Հռոմէն մեկնելով «Ժամանեցաք ի քաղաքս Ամսդերտամ, որպէս եւ ի տեղւորդ ծանուցաք ձեզ, նաեւ փնդրեցաք ի ձէնջ, եթէ հնար է, կողմանադ այդորիկ տանել զգործառնութիւնս զայս. յոչ հաւանիլն ձեր՝ մեք եւս անճարացեալ եկաք ի կողմանս այսորիկ, քաղմաւ աշխատութեամբ եւ ստրկութեամբ, վասն ոչ ունելոյ զիեզու եւ զծանօթութիւն»: Ապա կը շարունակէ թէ տպագրած է զանազան գիրքեր, «ջան տարեալ ստուգութեանն եւ ճշմարտութեանն», բայց ոչ այն աստիճանի՝ որ անընդունելի դառնայ ազգայիններէն եւ ինք մնայ պարտքերու տակ: Նոյն դրութեան հետեւած է նաեւ Աստուածաշունչի տպագրութեան համար, լատիններէնէ հայերէնի թարգմանելով այն որ պակաս է մեզի: Ոսկան նորատիպ Աստուածաշունչի օրինակ մը կը նուիրէ ՀՍ.ի Ժողովին, երկրորդ մը Քահանայապետ

12. SOCG, vol. 419, fol. 306.

13. SOCG, vol. 419, fol. 294.

տին, խնդրելով՝ «մի՛ վասն պակասութեան՝ ղյոյսն մեր եւ զվաստակ դերեւս առնել», որովհետեւ զգուած թուրքերէն՝ փախած էր Արեւմուտք եւ ինկած այնպիսի հերձուածողներու ձեռքը՝ որոնք աւելի վատ են քան թուրքերը. «վասն որոյ խնդրեմ ի ձէնջ, թէ է հնար, մեզ սակաւ ինչ զմխիթարութիւն առնել տեղեալ, զի կարասցուք ներ վայրում ուրուք զկայ առնուլ եւ զգործսն մեր յառաջացուցանել»։ Ոսկան հրաման կը խնդրէ դառնալ Խտալիա, հաստատուել ձենովա կամ Վենետիկ. հրաման խնդրելու պատճառն այն է՝ «ղի մի՛ գուցէ որպէս առաջնով գլխատեամքն անյաջողութիւն պատահեսցի»։ Կը փափաքի տպարանը Հոլանտայէն հետը բերել ու չձգել Ամստերտամ, մտածելով որ «չարաբարոյք ոմանք եկեալք աստ, զչար աստեղութիւն իւրեանց արձանացուցեն, եւ լինիցի աշխատանաց մերոց վերջին չար քան զառաջին, եւ կործանեցելոյ եկեղեցւոյ մերոյ անկումն մեծ յոյժ լինիցի, եւ քարութեան փոխարէն զչարութիւն զկայ առցէ»։

ՀՍ.ի Ժողովը 11 Դեկտ. 1668ի նիստով կը քննէ Ոսկանի տպած Գրիստոնէական վարդապետութեան զիբըք և Աստուածաշունչը, այն օրինակը որ Հոլանտայի Առաքելական Նուիրակը զրկած էր Հռոմ։ Ժողովի Գարտուղարը, Վոսսըք ուղղելով Ժողովական Գարտինայինը՝ հետեւեալ կերպով կը կատարէ արձանագրութիւնը. «Նկատմամբ Աստուածաշունչին, գիտէ ձեր վսեմութիւնը թէ Հռոմի մէջ չի դառուիր մէկը որ քաջածանօթ ըլլայ հայերէն լեզուին եւ միաժամանակ աստուածաբանութեան, որ կարենայ դատաստան մը ընել։ Եթէ յարմար նկատուի՝ կարելի է հրահանդ տալ Լիւիոռնոյ բնակող միսիոնարներուն (Բարսեղի եւ Յովհաննէս Հոյովի), որ լատիներէնի թարգմանեն Ոսկանի տպած Աստուածաշունչը, նշանակելով իրենց անդրադարձած սխալները եւ անոնց ուղիղ ձեւերը, որպէսզի յաջորդաբար Հռոմի մէջ քննութեան ենթարկուի այն անձէն՝ որ պիտի նշանակէ ձեր վսեմութիւնը»։ Ժողովի որոշումը կ'ըլլայ՝ ո՛չ թէ Լիւիոռնոյ, այլ Հռոմի մէջ գտնել այդ յարմար անձը որ կատարէ լատիներէնի թարգմանութիւնը¹⁴։ Որոշումը կը հաղորդուի Հոլանտայի Առաքելական Նուիրակին, թէ հայերէն Աստուածաշունչը պիտի քննուի, արտոնք տեսնելը, որոնց արդիւնքը յաջորդաբար, իր ատենին, կրկին պիտի հաղորդուի իրեն¹⁵։

Ժողովի որոշումին համաձայն կը սկսի փնտռուիլ Աստուածաշունչը քննող յարմար անձը։ Զարմանալի է որ Ժողովի Գարտուղար Baldeschiի առաջարկը, ղրկելու Աստուածաշունչը Լիւիոռնոյ, որ հոն զոյգ միսիոնարներէն թարգմանուի, քննուենի չ'ըլլար Ժողովականներէն։ Փրոփականտայի Գարտուղարը, 5 Յունուար 1669 թուակիր

14. Acta, vol. 37, fol. 303-4, n. 27.

15. Lettere volgari, vol. 52, fol. 94.

նամակով, ուղղուած Յիսուսեան, Դոմինիկեան եւ Ֆրանչիսկեան Ընդհանրական Մեծաւորներուն, կը ներկայացնէ հրատապ հարցը, թէ Ս. Ժողովը ներկայիս պահանջն ունի անձերու, որոնք ընդհանուր զարգացումին հետ՝ գիտնան նաեւ հայերէն կամ արարերէն լեզուները. ուստի հրահանգ կու տայ անոնց՝ իմացնել Ս. Ժողովին թէ իրենց միաբաններուն մէջ, Հռոմ կամ Իտալիոյ միւս քաղաքները, ունի՞նք նման յատկութիւններով օժտուած անձեր, որոնք ի վիճակի ըլլալն նման լեզուներով տպուած գիրքեր¹⁶: Նոյն թուականով ուրիշ նամակ մը ուղղուած է Ֆիրենցէի, Վենետիկի, Նափոլիի եւ Թորինոյի Առաքելական Նուիրակներուն, որոնց աւելի բացայայտ կերպով կ'ըսուի թէ Ս. Ժողովը պէտք ունի յարմար անձի մը, որ գիտնայ հայերէն լեզուն, քննելու համար Ոսկանի տպած Աստուածաշունչը եւ հայերէն խորհրդատեսը. «նոյն անձը ի վիճակի ըլլալ ճանչնալ սխալները՝ որ կրնան սպրդած ըլլալ (Աստուածաշունչին մէջ) կամ տպագրողներու անուշադրութեան պատճառով եւ կամ զայն հրատարակողին գիտութեան սակաւութենէն եւ չարամտութենէն (malizia)»¹⁷:

Վենետիկի եւ Ֆիրենցէի¹⁸ նուիրակները ժխտական կերպով պատասխանած են նամակին, թէ անկարող են գտնել նման անձեր՝ իրենց քաղաքը կամ անկէ դուրս: Նոյնպէս պատասխանած ըլլալու են Նափոլիի եւ Թորինոյի նուիրակները:

Աստուածաշունչի սրբագրութիւնը առաջարկուած է նաեւ Լէոպոլտի գտնուող Թէպթին Հ. Պիտուի, որ ընական կերպով կը հրաժարի. իր զգացումներուն թարգման կ'ըլլայ Վարսաւիոյ լատին Նուիրակը, 6 Մարտ 1668ին գրելով ՀՍ.ի Գարտուղար Պալտեսքիի. «Հ. Պիտու կը դրէ ինծի թէ Ս. Ժողովը ծրագրած է իրեն շրկել հայերէն Աստուածաշունչը, որ դեռ նոր տպուած է Ամսդերտամ, սըրբագրելու համար. Պիտու չի փափաքիր իր վրայ այս բեռը, քանի քաջութիւն չի զգար իրադրոճել առաջարկը՝ առանց օժանդակութեան

16. Lettere volgari, vol. 53, fol. 3. ՀՍ.ի Գարտուղարը 27 Ապրիլ 1669ին կը գրէ Դոմենիկեաններու Ընդհ. Մեծաւորին, տեղեկութիւն ուղղելով հայ Դոմենիկեաններէն Հ. Ղուկասի (Ապարաներէն) ժասին որ Իտալիա կը գտնուէր, եւ Ժանօթէր հայերէն գրական լեզուին (Lettere volgari, vol. 53, fol. 196): 2 Մայիսին կը ստանայ սա պատասխանը. «Անձ մըն է՝ որ ներկայիս չի կրնար օգտակար ըլլալ Ս. Ժողովիդ» (SC. Armeni, vol. 1, fol. 203):

17. Lettere volgari, vol. 53, fol. 3.

18. Ֆիրենցէի Նուիրակը կը գրէ 3 Փետրուարին. «Հետամուտ եմ գտնելու անձ մը՝ վարժ հայերէնի կամ արարերէնի, որպէսզի քննէ Աստուածաշունչը եւ խորհրդատեսը. Ֆրանսացիի մը, որ շատ հմուտ է լեզուներու, հարցուցի թէ կա՞րնի՞ք գտնել դո՞նէ Ֆրանսացի մը. կը տարակուսիք» (SC. Armeni, vol. 1, fol. 226):

19. SOCG, vol. 224, fol. 324.

չատ մը գիտնական անձերու որ հոս կը պակսին. ուստի կը խնդրէ որ գինը ազատ ընէի՞ք այս գործէն»¹⁹ :

Մինչ այս Կարապետ Վրդ. Անդրեանացի կը հասնի Լիվոռնոյ, ու Հոռմ կը դրկէ Հոլանտայի Առաքելական փոխանորդ Նէյթրեաստէլի իրեն համար տրուած յանձնարարական նամակը, ու անգամ մը սեւ Հոռմի մէջ կ'արժարծի Աստուածաշունչի սրբազրութեան հարցը: 26 Մարտ 1669ին նիստով, Ժողովի Քարտուղարը կը զեկուցանէ թէ ի զուր հետամուտ եղած էր գտնել հայաբնակ մը, որ կարենար քննել Աստուածաշունչը, ուստի կը թելադրէ Լիվոռնոյէն Հոռմ կանչել Բարսեղ կամ Յովհաննէս Հոլով, որոնց «չի պակսիր ո'չ խանդ եւ ոչ հարկաւոր վարդապետական ուսում» նման գործի մը համար»: Քարտուղարին առաջարկը ընդունելի չ'ըլլար. աւելի յարմար կը նկատուի Աստուածաշունչը դրկել Ֆիրենցէի Նուիրակին, որ յանձնէ Լիվոռնոյի միսիոնարներուն, որպէսզի լատինեացի թարգմանեն ամբողջ Աստուածաշունչը, եւ լուսանցքի վրայ նշանակեն սխալները²⁰: 6 Ապրիլ 1669 թուականի շաբաթով, Քարտուղարը առնուած որոշումը կը հաղորդէ Ֆիրենցէի Նուիրակին, ու փոխանակ ամբողջ Աստուածաշունչին՝ միայն Ամսդերտամ տպուած Նոր Կտակարանը կը յանձնարարուի թարգմանել տալ լատինեացի, նշանակելով սխալները: Ֆիրենցէի Նուիրակին կը յանձնարարուի Ս. Ժողովի այս հրահանգը հաղորդել ինքն իր կողմանէ Բարսեղի եւ Յովհաննէս Հոլովի, եւ ոչ իբր Հոռմէն եկած հրահանգը²¹:

Մինչ այս, Լիվոռնոյի զոյգ միսիոնարները պարապ չեն կենար, եւ կը լծուին գործի. շատ հաւանաբար Կարապետ Վրդ.ի Ամսդերտամէն բերած Աստուածաշունչը կարդալով, Յովհաննէս Հոլով 23 Փետրուար 1669ին լատինեացի կը թարգմանէ Աստուածաշունչի Յիշատակարանը (էջ 831) եւ նոյն հատորին մէջ տպուած Ոսկանի ուղեբժը՝ Յակոբ Կաթողիկոսի. իսկ Բարսեղ՝ կը կատարէ թարգմանութիւնները Ոսկանի այն խօսքերուն՝ ուր կը տրուի բացատրութիւն թէ ինչու Աստուածաշունչի տպագրութիւնը կատարած է Ամսդերտամ՝ եւ ոչ Հոռմ²²: Բարսեղի ճիշտ այս հատուածը թարգմանելը՝ անշուշտ գովելու համար չէր Ոսկանի գործելակերպը:

Կատարուած թարգմանութիւնները, Ոսկանի առ Կղեմէս Թ. 15 Նոյմբ. 1668 թուականի նամակը, Ոսկանի 29 Հոկտ. 1668 առ Ս. Ժողով գրած նամակը, եւ անոնց լատինեացի թարգմանութիւնները, կատարուած Բարսեղէ, Յովհաննէս Հոլովէ եւ Սեբաստիանոս Կնարէ, ընկերակցութեամբ Կարապետ Վրդ.ի բերած զոյգ Աստուածաշունչ-

20. Acta, vol. 38, fol. 64, n. 34.

21. Lettere volgari, vol. 53, fol. 68.

22. SOCG, vol. 419, fol. 305.

չերուն, փոխարին Սրբեպսյու 12 Ապրիլ 1669ին Durazzi մարզիպետին ձեռնարկել էր զրկել ՀՍ.ի Ժողովին, որ արդեն նախապես ստացած էր յիշեալ նամակներուն պատճէնները²³ :

Հոռոմ ոչինչ կրնար կարգադրել Աստուածաշունչին համար : Նոյն այս գաղափարը կը կրկնէ շարունակ ՀՍ.ի Գարտուղարը, քանի կը պակասէր իրեն յարմար անձը, ու իր աչքերը դարձուցած էր Ֆիրենցէի Նուիրակին, թէ ի՞նչ նորութիւն պիտի հաղորդէ իրեն՝ նկատմամբ Ամսդերտամ տպուած Նոր Կտակարանի թարգմանութեան եւ սխալներուն :

Լիվոռնոյ՝ Ոսկան Վրդ.ի Ժամանումէն առաջ (1669-1670)²⁴

Ձախազանց ընդարձակ է Լիվոռնոյի մեր ազգայիններու պատմութիւնը, եւ մեծ պիտի ըլլայ մեր շեղումը՝ եթէ ուզենք նոյնիսկ համառօտ կերպով ամփոփել հոս կարեւոր տուեալներ : Ուղեւոր ուրիշ աւիթի թողուլ այդ ուսումնասիրութիւնը, այսքանը ըսենք որ Լիվոռնոյի ազգայիններու խաղաղ կեանքը կը խռովի 1667-1669 տարիներուն, երբ հոն իբր միսիոնար կը նշանակուին տէր Բարսեղ Բարսեղեան եւ Տէր Յովհաննէս Հոլով, «երկու ծայրացեղ լատինամիտներ» : ու խաղաղութիւնը կը վերադառնայ՝ «երբ անոնք բռնի ուժով քաղաքէն կ'արտաքուլին : Պռովութեան ընթացքին, ազգայիններ, հակառակ Տէր Բարսեղի՝ կը պաշտպանեն իրենց իրաւունքը եւ կը յաջողին Յակոբ Կաթողիկոսէ բերել տալ բանադրանք Տէր Բարսեղի եւ Տէր Սահակի վրայ. այս մահացու հարուածը այսպիսի կերպով կը դառնացնէ Տէր Բարսեղը՝ որ իր ամբողջ կեանքին ընթացքին պիտի չմոռնայ ստացած նախատինքը :

Այս հոգեբանութեամբ էր Տէր Բարսեղ, «երբ վը թարգմանէր Ոսկանի առ Յակոբ Կաթողիկոս գրած նամակը, տպուած Աստուածաշունչի էջ 833ի վրայ, որու ակնաթկեցիք» : նոյն հոգեբանութեամբ է իր բոլոր ձեռնարկներուն եւ գրութիւններուն մէջ, որոնցմէ կու տանք միայն քանի մը նմոյշ :

Լիվոռնոյի մէջ նոյն շրջանին կը գտնուէր Զուղայեցի հարուստ վաճառական մը, Գասպար Որդի Սահակայի, որ պաշտպան կը կանգնէր զոյգ միսիոնարներուն : Սա չօչափելի գումար մը (500 Նումմոս) կը տրամադրէ ՀՍ.ի Ժողովին, պայման դնելով որ անոր եկամուտը յատկացուի Լիվոռնոյի զոյգ միսիոնարներու, որոնք պէտք է աշակերտած ըլլան Ուրբանեան Վարժարանի : ՀՍ.ի Ժողովը կը գանձէ գումարը՝ ժամանակով կը սերտանայ Հոռոմի եւ Գասպարի միջեւ կա-

23. SOCG, vol. 419, fol. 294-314.

24. Այս մասին տե՛ս ԱՄՄՏՈՒՆԻ ԵՊՍ. Կ., Ամդ, էջ 169-189 :

պը, այնքան որ Հռոմէն յանձնարարական նամակներ կը գրուին Փարիզի Սուաքեական Նուիրակին, որպէսզի պաշտպան կանգնի եւ դիւրութիւններ ընծայուին Փրանսական արքունիքէն՝ Գասպարի դէպի Հնդկաստան ընելիք վաճառականութեան:

Լիվոռնոյի զոյգը, Բարսեղ եւ Յովհաննէս Հոլով, սերտ բարեկամներ Գասպարի, իրենց գաղափարները Հռոմի կը թելադրեն Գասպարի միջոցով, որ հազիւ գիտէ գրել հայերէն, որու իւրաքանչիւր չարչարուած նամակ Հռոմ կը դրկուի՝ Բարսեղի կատարած լատիններէն թարգմանութեամբ:

Գասպար, որ քաջ վաճառականն է, այնուհետեւ կը սկսի հասկնալ եկեղեցական հարցերէ: 29 Ապրիլ 1669 թուականով կը շարադրէ երեք նամակներ, ուղղուած ՀՍ.ի Ժողովին, որոնցմէ առաջինը չարախօսութիւն մըն է Յակոբ Կաթողիկոսի մասին²⁵, երկրորդը՝ պաշտպանողական մըն է Բարսեղի եւ Յովհաննէսի²⁶, երրորդը, որ մեզ մօտէն կը հետաքրքրէ, ՀՍ.ի Ժողովին կը թելադրէ այնպիսի նուրբ գաղափարներ՝ որոնք միայն մասնադէտ Բարսեղի մը չունչով կը բացատրուին: Գասպար կը գրէ. «Թող գիտնայ Ս. Ժողովդ որ մեր աղբը չունի տպարան, այլ կը գործածէ միայն ձեռագիրներ. չատեր կը գրեն հակառակ ճշմարտութեան, լաւ գիրքերն անգամ խաթարուած են օրինակողներէ. ունեցանք տպարան (Վաստիւտամի մէջ), ուր եօթը տեսակ տպեցին՝ լեցուն սխալներով: Մեզի հակառակ վարդապետներ՝ կ'ուզեն հայկական տպարան հաստատել հերետիկոս հայրենիքի մէջ՝ հերետիկոսական գիրքեր տպելու համար. Աստուած չընէ որ այդ գիրքերը տպուին, որովհետեւ աղբը տգէտ ըլլալով՝ պիտի կարծէ թէ ամէն գիրք լաւ է: Ներկայիս տպարանը հայ կաթողիկէ Եպիսկոպոսի մը ձեռքն է. եւ չ'ուզեր տարել այն որ հակառակ է ճշմարտութեան, լծէ եւ հայերը կը ստիպեն Եպիսկոպոսը, սակայն նա կը դիմադրէ: Ներկայիս վարդ մը հայեր կ'ուզեն մարդ

25. SC. Armeni, vol. 1, fol. 573. Հայերէն նամակին լատիներէն թարգմանութիւնը, կատարուած Բարսեղի գրիչով, կը գտնուի Նոյն հատրօին մէջ (f. 574-5): Պարունակութիւնը հետեւեալն է. «Գիտնաք որ Ապրիլ 28ին Զմիւռնիայէն հասաւ նաւը եւ բերաւ (Յակոբ) Կաթողիկոսին նամակը, որ հաւատքի դաւանութիւն մըն է, որու նմանը այլ անգամ չէ ըրած: Մենք լսած էինք այս բանը վարդապետներէ աւ եպիսկոպոսներէ, բնաւ չ'երեք Կաթողիկոսէն, թէ եւ իրմէ առաջ Մովսէս Կեղս. ալ Նոյնպէս գրեց Պապին: Այժմ անոնք դրամի կը կարօտին. եթէ հարիւր քարոզիչ հարիւր տարի քարոզած ըլլային Հայաստան՝ Կաթողիկոսը այս դաւանութիւնը չէր գրեր: Կաթողիկոսը խոսկած է Լիվոռնոյի զոյգ քարոզիչներէն, սակայն եթէ այդ երկուքը հոս չ'մնան՝ ցարդ ըրած բարեբեկն կը ոչնչանայ, թէ որ չէք ուզեր որ երկուքը միասին հոս մնան՝ թող մէկը զրկուի Վենետիկ. Բարսեղ սիրով կ'ներթայա»:

26. SC. Armeni, vol. 1, fol. 577. Լատիներէն թարգմանութիւնը Բարսեղի գրիչով՝ fol. 578-9:

յլրկել Հոլանտա, հոն տպելու համար իրենց ուղած գիրքերը: Այդ Եպս.ը կ'ուղէ տպարանը փոխադրել կաթողիկէ աշխարհ: Կը խնդրեմ որ միջամտէք եւ Եպիսկոպոսը հոս գալէն յետոյ չփոխադրուի այլուր, եւ ինչ որ պիտի տպէ՝ լլայս գիտակցութեամբ Ս. Ժողովին եւ այս երկու միսիոնարներուն, որովհետեւ շատ վստահելու է Եպիսկոպոսին, քանի դրամի զօրութեամբ նա կը գնուի: Երբ տպագրելը շատ նայ՝ ձեռագիրներու տխարները կը նուագին, իսկ տպագրութիւնները բազմանալով՝ հերձուածը կը նուաղի»²⁷:

Նոյն այս թուականով, 29 Ապրիլ 1669, Բարսեղի եւ Յովհաննէսի ստորագրութեամբ լատիններէն նամակ մը ուղղուած է ՀՍ.ի Քարտի-նալներուն: Նամակը ծայրէ ի ծայր օժուէ է նախատական շնորհով, դրուած հակառակ հայերու և անոնց Կաթողիկոսին՝ որ աղգը կը դրոշմէ իրենց երկուքին դէմ: Յետ թելադրելու զանազան դարձան-ներ՝ առաջին առնելու համար այս աղէտին, նամակը կը վերջացնեն այսպէս. «Իսկ մենք կը խնդրենք ձեզմէ որ հաճիք գրել այդ Ոսկան Վրդ.ին՝ որ Ամսդերտամ է եւ տպագրութեամբ կը դրաղի, թող առանց վախի Խտալիս փոխադրուի, որու ինք տրամադիր է, սակայն կը վախնայ ձեզի անհաճոյ քայլ մը առնելէ: Մեծ է չարիքը իր հոն բնակելով, եւ մեծ բարիքը՝ եթէ հոս փոխադրուի: Վերոյիշեալ հայը (իմա՝ Գասպար Սարգստի) իր նամակին մէջ բաւարար քաջատրած է: Գիտնաք նաեւ որ այդ Եպս.ը չորս տեսակ հայկական գիր ունի, մա-մուլ եւ այլ հարկաւոր տպագրական գործիքներ, եւ ամէն կերպով կրնայ նպաստաւոր ըլլալ (կաթողիկէ) հաւատքի տարածումին հա-մար»²⁸:

Չանազան այս լուրերուն հետ Փիզարի եկեղեցական դրաքննիչը Հռոմ Հաւատաքննութեան Ժողովի նախագահ Card. Casanateի կ'ի-մացնէ թէ Ամսդերտամէն նաւով Լիվոռնոյ հասած են 200 հայերէն Աստուածաշունչեր, որոնք ուղղուած են դէպի Արեւելք, և թէ քիչ ժամանակ առաջ Աստուածաշունչի օրինակ մը փոխանցուած ըլլալով ՀՍ.ի Ժողովին, կը սպասեն անոր վերջնական դատաստանին եւ ուրուումին, որպէսզի անոր համաձայն կարենան գործել²⁹:

Հոս անցողակի կերպով յիշենք որ Աստուածաշունչի 200 օրի-նակներու Լիվոռնոյի մէջ գրաւուելուն մաս ունին զոյգ միսիոնար-ները, Բարսեղ եւ Յովհաննէս Հոլով. ու անոնց այս եւ ուրիշ զա-

27. SC. Armeni, vol. 1, fol. 581. Լատիններէն թարգմանութիւնը կատարած է Բարսեղ, տե՛ս fol. 582-3:

28. SC. Armeni, vol. 1, fol. 541-2.

29. Այս լուրը քաղած ենք Հռոմի Հաւատաքննութեան Ժողովի կողմէ գրուած 26 Ապրիլ 1669 թուակի տոմսակէն, ուղղուած ՀՍ.ի Ժողովի Քարտուղարին, որմէ կը խնդրուի Աստուածաշունչը՝ քննելու համար. (SC. Armeni, vol. 1 fol. 237):

նազան արարքները, որոնք Ֆիրենցէի Նուիրակէն իբր հոգեւոր եւ-
ռանդ կը նկատուին, բայց նոյն Նուիրակը կը հաստատէ թէ միսիո-
նարները այս գործելակերպով՝ ատելի դարձած են ազգայիններուն,
որոնք զիրենք քաղաքէն վտարելու ծրագիրը առաջ կը վարեն³⁰ :

Ոսկանի դրած նամակներն ու վերոյիշեալ բոլոր լուրերը քննու-
թեան կ'ենթարկուին՝ ՀՍ.ի Ժողովի 13 Մարտի 1669ի նիստին, ուր
Քարտուղարը կը ներկայացնէ դանազան հարցեր: Նախ, թէ Ֆիրեն-
ցէի Նուիրակը կ'ապահովցնէ թէ ստացած է Ամսդերտամ տպուած
Նոր Կտակարանը եւ անադած Բարսեղի եւ Յովհաննէս Հոյովի՝
քննութեան համար. երկրորդ, թէ Ոսկան նամակներ դրած է ՀՍ.ի
Ժողովին եւ Կղեմէս Թ. Պապին, ու հարց կ'ելլէ թէ Պապին ուղղուա-
ծը՝ կարելի՞ է յանձնել Պապին, քանի Ոսկան զինք կ'անուանէ «փո-
խանորդ Ս. Պետրոսի» (փոխանակ «փոխանորդ Քրիստոսի») . երրորդ,
Ոսկանի փափաքը որ կ'ուզէ Խալիս դալ: Ժողովական Հայրերու
որոշումը կ'ըլլայ. 1) Մասնական Ժողովի մը մէջ քննուի Հայերէն
Աստուածաշունչի լատիներէն թարգմանութեան հարցը, 2) Ոսկանի
նամակը կարելի է յանձնել Պապին, 3) Ս. Ժողովին հաճելի է որ Ոս-
կան գայ Լիւդոնոյ կամ Հռոմ³¹ :

Այս որոշումը ՀՍ.ի Քարտուղարը 1 Յունիս 1669 թուակիբ նա-
մակով կը հաղորդէ նախ Ֆիրենցէի Նուիրակին, յատկապէս այն
կէտը՝ թէ որոշում առնուած է Ոսկանի համար, որ իր տպարանով
փոխադրուի Լիւդոնոյ. «Կը յուսանք որ այս կերպով աւելի պըտ-
ղաբեր ըլլայ արտադրութիւնը, ու տպածներուն մէջ սխալներ չսը-
պըրդին», ու առ այս ՀՍ.ի Քարտուղարը կ'ուզէ Նուիրակին կար-
ծիքը³²: Երբ Նուիրակը կու տայ իր դրական հաւանութիւնը, 8 Յու-
նիս 1669ին Հռոմէն կը գրուի Ոսկանի՝ սա պարունակութեամբ. «Նա-
մակդ, գրուած ՀՍ.ի Ժողովին եւ յրկած Աստուածաշունչդ՝ ստա-
ցած ենք. բայց ցարդ չկրցանք դատաստան մը ընել անոր մասին,
ժամանակի սղութեան եւ լատիներէնի թարգմանութեան համը ըն-
թացքին պատճառով: Փափաքդ դալու Խալիս եւ տպելու սրբագըր-
ուած գիրքեր, որոնք ոչինչ ունենան կաթողիկէ վարդապետութեան
հակառակ, վաւերացուեցաւ այս Ս. Ժողովէն, որ ոչ միայն ճշդի
հրաման կը չնորհէ՝ այլ մանաւանդ քու այս տեսակէտդ գովելով կը
վաւերացնէ, յորդորելով որ որքան կարելի է փութով զայն գործի
ղնես. թող Աստուած ճշդի չնորհէ երջանկութիւն»³³ :

Գասպար, որդի Սարգստի, 29 Ապրիլ 1669 թուակիբ նամակով՝
պղտորած էր Հռոմի Ս. Ժողովի միտքը, գրելով թէ Ամսդերտամ

30. Նամակին թուականն է՝ 23 Ապրիլ 1669. (SC. Armeni, vol. 1, fol. 228-232) :

31. Acta, vol. 38, fol. 181-3, n. 22, 23.

32. Lettere volgari, vol. 53, fol. 152.

33. Lettere volgari, vol. 53, fol. 161.

տպուան են 7 տեսակ գիրքեր՝ լեցուն տխալներով: ՀՍ-ի Քարտու-
ղարը կը գիմէ Ֆիրենցէի Նուիրակին. սա իր կարգին՝ Լիվոռնոյ
Բարսելի եւ Հոլովի, որոնք 15 Յունիս 1669ին, փոխանակ 7ի կու տան
11 գիրքի անուն³⁴, որոնք կը գեկուցուին 20 Օգոստոս 1669ի ՀՍ-ի
Ժողովի նիստին, ուր կ'որոշուի գրել Ֆիրենցէի Նուիրակին եւ Հո-
լանտայի Առաքելական փոխանորդին, որ յիշեալ գիրքերէն մէկական
օրինակ ղրկեն Հռոմ³⁵:

20 Օգոստոսին առնուած որոշումը 21 Սեպտեմբերին կը հաղոր-
դուի Ֆիրենցէի Նուիրակին³⁶, որ իսկոյն 19 Հոկտ. 1669 թուակիր
նամակով³⁷ կ'իմացնէ թէ բացի Աղուեսագիրքէն եւ Առաքել Դաւրի-
ժեցիի Պատմութենէն, կըրցած է գտնել տասը հատոր. կը նշանակէ
նաեւ անոնց գիրքերը.

Նոր Կտակարան (1668) ³⁸	
Շարակնոց (1669)	2,55
Մաշտոց (1667)	1.70
Ժամագիրք (1663)	0.42½
Տօնացոյց (1669)	0.42½
Տոմարաց Գիրք (1668)	0.11
Քրիստոնէական (1667)	0.21½
Քերականութիւն (1666)	0.20
Աղօթագիրք (1661)	0.10
Գիրք աշխարհաց (1668)	0.10
	5.62½

12 Հոկտեմբերի նիստին կը գեկուցուին Ֆիրենցէի Նուիրակին
ղրկած գիրքերը, ու կ'առնուի հետեւեալ որոշումը. Քրիստոնէականի
վիրքը անցընել Հաւատաքննութեան Ժողովին, իսկ մնացեալներուն
համար կը սահմանեն որ քարտուղարը հոգ տանի եւ քննել տայ հա-
յագէտի մը³⁹:

Գիրքերը քննելու հարցը անվերջանալի եւ անլուծանելի հանե-
լուկ դարձած էր Հռոմի համար: Տպագրութիւնները միշտ աւելի կը
բաղմանային, քննելի գիրքերու թիւը միշտ աւելի կը ստուարանար,
սակայն կը պակսէր դրաքննիչը: Ամէնէն աւելի էական գիրքը, Աս-

34. SOCG, vol. 420, fol. 121.

35. Acta, vol. 38, fol. 298, n. 21.

36. Lettere volgari, vol. 53, fol. 231.

37. SOCG, vol. 421, fol. 363-6.

38. Գին չէ նշանակուած:

39. Acta, vol. 38, fol. 511, n. 28.

սուսածաշունչը, ղեռ վնդրոյ առարկայ էր: Տեսանք թէ Նոր Կտակարանի քննութիւնը յանձնուեցաւ Լիվոռնաբնակ Բարսեղի եւ Յովհաննէս Հոլովի, որոնք 1669 Օգոստոսին քաղաքէն վտարուելով՝ գործը կը յանձնեն գերմանացի Դոմինիկեան Հ. Սեբաստիանոս Knabի, որ 1670–1 տարիներուն կ'երկարաձգէ համեմատական աշխատանքը, ու գիրք առ գիրք կը համեմատէ Վուլկաթային հետ, ու զարտողութիւնները կը նշանակէ հետեւեալ կերպով. նախ կ'օրինակէ Վուլկաթան, ապա հայերէն տպագիր օրինակին այն հատուածը՝ որ չի համապատասխաներ Վուլկաթային, կը թարգմանէ հայերէնը լատիներէնի՝ բառացի կերպով, նշանակելով թէ ինչ կերպով հեռացուած է Վուլկաթային: Knabի այս աշխատութիւնը ներկայիս կը պահուի Վատիկանի Մատենադարանը⁴⁰: Զեռագիրը ատենին ղրկուած է Հռոմ Քարտ. Բոնայի, որ նախ ցոյց տուած է Բարսեղի եւ Յովհաննէս Հոլովի, ապա Կարմեղական P. Domenico a SS. Trinitàի, եւ հուսկ 20 Մարտ 1671ին կը յանձնէ ՀՍ.ի Ժողովին, լոստատնալով որ յաջորդաբար նոյնպէս ընել տայ Հին Կտակարանն ալ: Տարի մը ետք, այն է 30 Մայիս 1672ի ՀՍ.ի Ժողովի նիստին՝ կ'որոշուի հայերէն Աստուածաշունչի քննութիւնը յանձնել Բարսեղի, որ լատիներէնի թարգմանէ, որպէսզի կրկին յանձնուի Քարտ. Բոնայի⁴¹: Սակայն Բարսեղ տարբեր կարծիք կը պաշտպանէր. 7 Ապրիլ 1671 թուակիր լատիներէն մենադրութեամբ, ուղղուած ՀՍ.ի Քարտուղարին՝ կը գրէ. «Հայերէն Աստուածաշունչի մասին իմ կարծիքս է որ ամբողջ Հին եւ Նոր Կտակարանը Վուլկաթային թարգմանուի հայերէնի, քանի հայերէն տպուածը ամէն տեսակ սխալներով լեցուն է, ստէպ հակառակ իմաստներ կան հոն, աւելի ստէպ՝ իմաստներու շեղումներ. այս բանը յստակ կը տեսնուի եթէ որեւէ մէկը հայերէն օրինակը համեմատէ Վուլկաթային հետ»⁴²: Բարսեղ, որ ՀՍ.ի Ժողովի համար միակ հաւատարիմ հայն էր, կարող ընելու նման աշխատանք, այս վճիռը տուած էր Ոսկանի տպած Աստուածաշունչին համար:

Այսպէս, տարիներով քաջըլլած է Ոսկանի Ամսդերտամեան հրատարակութիւններու քննութիւնը, առանց սակայն դրական եզրակացութեան մը հասնելու:

Լիվոռնոյի տպարանը

Ոսկան Վրդ.ի տպարանին մասին խօսած ատեն, չէ կարելի դանց ընել Լիվոռնոյի տպարանին ակնարկ մը տալ, քանի սերտ կերպով միացած են իրարու:

40. Borgiana Latina, n. 144, fol. 185-194, 203-216.

41. Acta, vol. 41, fol. 135, n. 50.

42. SC. Armeni, vol. 2, fol. 9.

Վերեւ տեսանք որ 1668ի Հոկտեմբերին, Ոսկան Ամաղերտամէն Խաչապետ զրկեց իր աշակերտը՝ Կարապետ Վրդ. Անդրեանացին, որպէսզի նորաստիպ Աստուածաշունչը անձամբ տանի Հոռոմ: Կարապետ Վրդ.ի ունեցած նամակները կը կրեն Հոկտեմբեր 1668 թուականը, բայց թէ ճիշտ նոյն ամսո՞ւն է որ Կարապետ մեկնած է Ամաղերտամէն. չենք գիտեր: Կարապետ Լիվոռնոյ կը գտնենք 1669ի Յունուար ամսուն, որովհետեւ ՀՍ.ի Ժողովի 13 Մայիս 1669 նիստին կը գիտեցուի անոր Լիվոռնոյ զրկուած ըլլալը Ոսկանի կողմէ՜⁴³: Ֆիրենցէի Նուիրակը 21 Մայիս 1669ին կը գրէ ՀՍ.ի Ժողովին. «Վարդապետը, այն որ ծրագրի ունէր Հոռոմ անցնելու, այժմ ծրագրերը փոխած է ու Լիվոռնոյի մէջ կը սպասէ իր Գլխակոպոսին, Ոսկանի, (ան որ Հունաստայի մէջ տղած է Աստուածաշունչ), եւ շատ հաւանաբար անոր հետ երթայ Հոռոմ»⁴⁴: Եւ որովհետեւ այս նամակին մէջ չի տրուիր Կարապետի անունը, եւ ՀՍ.ի Քարտուղարը կ'ուզէ անպայման գիտնալ, Ֆիրենցէի Նուիրակը, 28 Մայիս թուակիրով, կու տայ Կարապետի անունը՝ աւելցնելով. «Ան որ Լիվոռնոյ հասաւ՝ Ամաղերտամի (տպարանի) գիրերով»⁴⁵:

Կարապետ Անդրեանացիի տպագրական գիրեր ունենալը՝ առիթ կու տան որ Բարսեղ եւ Յովհաննէս Հոլով մտածեն հրատարակել գիրքեր, որոնցմէ առաջինը կ'ըլլայ, Խոստովանարան եւ Ամբաստանարան (1669), երկրորդը՝ Քրիստոնէականի գիրք մը (տպուած 1670ին) եւ երրորդը՝ Պարտէզ հոգեւոր (1670): Սակայն այս տպագրութիւններու մասին խօսելէ առաջ՝ ստիպուած ենք շեղում մը կատարել, աւելի յստակ հասկնալու համար Լիվոռնոյ տպուած երեք հատորներու մանրամասնութիւնները:

Քրիստոնէականի գրքին տպագրութեան պատրաստութիւնը (1667-1669)

Ոսկան Վրդ. 1667ին Ամաղերտամ կը տղէ Քրիստոնէական վարդապետութիւնը հայերէն եւ յատինքն: Հունաստայի Առաքելական փոխանորդը, 25 Հոկտեմբեր 1668ին, անկէ օրինակ մը կը գրէ Հոռոմ, միաժամանակ գրելով թէ տեսակցած է Ոսկան Վրդ.ի հետ, եւ հարցումներ ուղղած գիրքին պարունակութեան մասին, յատկապէս թէ Հայոց մէջ գոյութիւն ունի՞ սրբազան նկարներու հանդէպ յարգանք. ու՜ կը ստանայ զրական պատասխան: Նէֆրէաստէլ կ'աւելցնէ թէ ի-

43. Acta, vol. 38, fol. 181-2, n. 22.

44. SC. Armeni, vol. 1, fol. 255.

45. SC. Armeni, vol. 1, fol. 257.

46. SOCG, vol. 221, fol. 108.

րապէս նկարներով զարդարուած է Ոսկանի աղօթատեղին, ուր կայ նաեւ խաչելութիւնը: Այս բոլորով հանդերձ՝ Նէէրքասսէլ կ'առաջարկէ ՀՍ.ի ժողովին, որ պատրաստեն նոր Գրիստոնէականի գիրք մը, ուր աւելի ընդարձակ խօսուի Ս. Ոորհուրդներու մասին, եւ թէ լատիններէն շարադրուի գիրքը՝ կրնայ թարգմանել տալ Ոսկանի, ու թարգմանութեան հարադատութիւնը քննել տալ՝ հայադէտ Թէոդոր Պետրէոսի եւ կամ Լէիտայի ամպիոնի արեւելեան լեզուներու փրոֆ. Կոլիոյի⁴⁶:

ՀՍ.ի քարտուղարը Ոսկանի տպած Գրիստոնէականը նախ քննել կու տայ Հայր Ճիաթթինոյի, որ ոչ մէկ սխալ կը գտնէ գրքին մէջ, բացի այն արարքէն որ գիրքը ընծայուած է Բրանդէբուրկի դուքսին, որ չի գիտցուիր թէ ուղղափառ է կամ հերետիկոս:

ՀՍ.ի Քարտուղարը, յետ խորհրդակցելու Քարտինալներու եւ նոյն ժամանակի Հռոմ գտնուող հեղինակաւոր անձերու հետ, Քարտինալ Բոնայի կը ղրկէ 1630ին Փրոփականտայ տպուած հայերէն լատիններէն Գրիստոնէական Վարդապետութիւնը, եւ 20 Նոյեմբեր (1668) թուակէր նամակով ալ կ'իմացնէ թէ Հռոմ հասած է Ոսկանի տպած Գրիստոնէականը, շարադրուած համառօտ եւ չոր ոճով, մանաւանդ որ գիրքը ընծայուած է (ոչ կաթողիկէ) Բրանդէբուրկի դուքսին, ինչ որ մտքերու մէջ տարակոյսնքն կ'արթնցնէ. «Քարտինալները յարմար նկատեցին, կը գրէ ՀՍ.ի Քարտուղարը, որ շատ օգտակար պիտի ըլլայ Հայոց համար՝ եթէ Ոսկան վերատպէ այս գիրքը, քանի Հայերը միտահոսթիւն ունին Ոսկանի վրայ. ուստի քեզի կ'անցընեմ Փրոփականտայ տպուած օրինակը. հաւան գտնուելու պարագայիդ՝ իսկոյն կը ղրկեմ Հոլանտա, որպէսզի հոն կրկին տպագրուի»⁴⁷:

Քարտ. Բոնա իմաստութեամբ կը պատասխանէ թէ աւելորդ է վերատպել Ս. Բեկլարմինոսի Գրիստոնէականը, ու խորհուրդ կու տայ որ շարադրուի նոր մը, հայ ժողովուրդի պահանջներուն համաձայն, ընդլայնելով ալիս կէտերը՝ որոնց կը կարօտին Հայերը: ՀՍ.ի Քարտուղարը, հետեւելով տրուած թեւադրանքին, 23 Նոյեմբեր 1668 թուին կը գրէ Դոմինիկեան կարգին Ընդհանրական Մեծաւորին, հրահանգ տալով որ իր միաբաններէն մին, որ քաջատեղեակ ըլլայ Հայոց սխալներուն, շարադրէ լատիններէն լեզուով Գրիստոնէական մը, «այնպէս որ լուսաւորէ՝ առանց պղտորելու կամ խռովելու տարակուսող միտքերը», եւ առ այս կը թեւադրէ օգտագործել վերջերը հրատարակուած Գրիստոնէական մը, որու հեղինակը եղած է Հ. Յովհաննէս Ս. Թոմասի, Դոմինիկեան կարգէն⁴⁸:

47. Lettere volgari, vol. 52, fol. 88.

48. Lettere volgari, vol. 52, fol. 89.

11 Դեկտեմբեր 1668-ի նիստին լուր այս անցուղաբձեբը կը զեկուցուին ժողովականներուն⁴⁹, որոնց որոշումը յաջորդ օրն իսկ ՀՍ-ի Քարտուղար Բալդեսքի կը հաղորդէ Հոլանտայի Առաքելական փոխանորդին. «Առաջարկած էիր որ քեզի ղերկուի Քրիստոնէական մը, եւ դու Ոսկան Եպս-ի Թարգմանել տալով հայերէնի՝ տպադրութեամբ: Սակայն ժողովականները յարմար չտեսան, քանի անցեալին հայերէն լեզուով տպուած է Բելլարմինոսի Քրիստոնէականը եւ արդէն տարածուած հայութեան մէջ. պէտք է ջանալ որ նոյնը դեռ աւելի տարածուի, այն որ արդէն իսկ կը գործածուի ամբողջ Եկեղեցւոյ մէջ»⁵⁰:

Այս նոր որոշումը անկարելի չէ Բալդեսքիի մտքին մէջ արթնցուցած ըլլայ Բելլարմինոսի Քրիստոնէականը կրկին տպադրելու դադափարը, որովհետեւ տարին չաւարտած, 29 Դեկտեմբերին օրինակ մը կը ղրկէ Ֆիրենցէի Նուիրակին, որպէսզի իր կարգին փոխանցէ Լիվոռնոյի զոյգին, Տէր Բարսեղի եւ Յովհաննէս Հոլովի. այս երկուքը պէտք էին քննել գիրքը եւ իրենց ղիտողութիւնները հասցնել Հռոմ⁵¹: Բալդեսքիի ըրած առաջարկը կը հանդիպի նըպաստաւոր պահու մը. Կարապետ Վրդ. ճիշտ նոյն օրերուն է որ Ամսդերտամէն հասած էր Լիվոռնոյ, հայկական գիրքերով. եւ որովհետեւ Բարսեղ ու Հոլով անթիւ նամակներով ՀՍ-ի ժողովին աւանջը լեցուցած էին Լիվոռնոյի ազգայիններու ունեցած հաւատքին անհատաւորութեան մասին, Քրիստոնէական գրքին վերաքննութիւնը առիթ առած՝ 29 Յունուար 1669-ին Բարսեղ ու Հոլով կը ստորագրեն Ֆիրենցէի Նուիրակին ուղղուած նամակին, մատահ փլլալով որ նա իր կարգին լուրը պիտի հասցնէ ՀՍ-ի Քարտուղարին, դրական ազդեցութիւն գործելով վրաս. «մեր հայերը, — վը գրեն անոնք, — ո՛չ սկզբունք ունին եւ ոչ (հոգեւոր) գիտութիւն: Կը խնդրենք հրաման որ Քրիստոնէականի գիրքը վերատպուի հոս, Լիվոռնոյի մէջ, որպէսզի ամէնքը ոմենեան եւ դիւրաւ տարածուի կաթողիկէ վարդապետութիւնը: Քաղաք կը գտնուի կաթողիկէ հայ մը, մեզի քարեկամ, որ ունի հայկական գիրքեր եւ մամուլ, պատրաստ է տպելու գիրքը իր ծախսով»⁵²: Ֆիրենցէի Նուիրակը այս նամակը կը ղրկէ ՀՍ-ի Քարտուղարին, իր կողմէ աւելցնելով՝ 6 Փետր. 1669 թուակիր նամակ մը, թէ «... օգտակար գործ ըլլալով՝ կրնամ տալ իմ հաւանութիւնս, բաւական է որ դուք համաձայն գտնուիք»⁵³:

49. Acta, vol. 37, fol. 303-4, n. 27.

50. Lettere volgari, vol. 52, fol. 94.

51. Lettere volgari, vol. 52, fol. 95.

52. SOCG, vol. 418, fol. 291.

53. SOCG, vol. 418, fol. 290.

Ֆիրենցէի Նուիրակին առաջարկը կը քննուի ՀՄ-ի Ժողովի 26 Մարտ 1669ի նիստին, որու արձանագրութիւններէն երեւան կու գայ, որ ՀՄ-ի Քարտուղարը, Բարսեղի եւ Հոլովի Ղրկած ֆ Փրոփականտայ տպուած յերկու Քրիստոնէականներ, մին համառօտ (հաւանաբար 1623ի տպագրութիւնը) եւ երկրորդ՝ Բելլարմինոսինը (տպ. 1630ին) : Ժողովին որոշումը կ'ըլլայ. «Ֆիրենցէի Նուիրակը կընայ հրաման տալ վերատպութեան, սակայն զգուշ լըլլայ՝ որ ո'չ մէկ մաս փոփոխութեան փոխարկուի, եւ քնագրին վրայ ոչինչ աւելցուի կամ սլակսի»⁵⁴ :

Ֆիրենցէի Նուիրակը, անշուշտ հիմնուած Բարսեղի եւ Հոլովի տուած տեղեկութիւններուն վրայ, 23 Սպրիլ 1669ին կը գրէ Բալդեսաքիի, թէ Հոռմէն Ղրկուած հայերէն Քրիստոնէականի գիրքը «լեցուն է սխալներով, ոչ միայն ուղղագրութեան՝ այլ նաեւ շատ մը տեղեր իմաստներ անհասկնալի են. պրեցի միսիոնարներուն՝ որ առ այժմ սրբազրեն : Հոս է նաեւ գերմանացի Դոմինիկեանը (իմա Կնարը), հայերէն լեզուի մասնադէտ եւ գիտնական անձ. երբ ան եւս սրբազրէ՝ տպագրութիւնը սկսելէ առաջ կը Ղրկեմ ձեզի, որ վերաքննէք»⁵⁵ : Բոլոր այս մանրամասնութիւնները կը ղեկուցուին ՀՄ-ի Ժողովին 13 Մայիս 1669ի նիստին, եւ ոչինչ կ'որոշուի, այլ պարզապէս թէ՛ «գրուի Ֆիրենցէի Նուիրակին, գովելով իր փանքերը»⁵⁶ :

«Խոստովանարան եւ ամբաստանարան» գրքին տպագրութիւնը (1669)

Ճիշտ այս շրջանին է — Մարտին Յուլիս 1669 — որ Լիվոռնոյի ազդալինները, զայրացած Բարսեղէ եւ Յովհաննէս Հոլովէ, ամէն ճիւղ կը բանեցնեն զանոնք քաղաքէն սխալելու : Փարսեղ իր ընկերով կը դիմէ Ֆիրենցէի Նուիրակին, որ անձամբ կու գայ Լիվոռնոյ, քննելու հարցերը, խաղաղեցնելու հոգիները : Փարսեղ եւ Հոլով տասնեակներով նամակներ կը հասցնեն Հոռմ, ցոյց տալու թէ Հայերը ինչ դիրք բռնած են իրենց հանդէպ. այս նամակներէն մէկուն համաձայն, գրուած Բարսեղէն (Հոլովի գրիչով) 27 Մայիս 1669ին, Յակոբ Կաթողիկոս «օրհնութեան գիր մը գրած է մեր բարեկամին՝ Կարապետ Վրդ-ի (Անդրեանացիի), զինք հրապուրելու նպատակով, որպէսզի տիրանայ անոր մամուլին եւ գիրքերուն»⁵⁷ . իսկ Բարսեղ ու Հոլով, գրաւելու համար Լիվոռնոյի Հայերու համակրանքը, ստեղծելու համար հոգեկան քարի տրամադրութիւններ իրենց հանդէպ, կը մտածեն

54. Acta, vol. 38, fol. 70, n. 1.

55. SOCG, vol. 419, fol. 314.

56. Acta, vol. 38, fol. 183, n. 23.

57. SC. Armeni, vol. 1, fol. 549.

արապետ Վրդ.ի նորակազմ տպարանին մէջ տարել իրենց մէկ թարգմանութիւնը, որու անունն է Խոստովանարան եւ Ամբաստանարան, մինչ Գրխոստովանի գիրքը դեռ թարգմանութեան կամ վերատեսնութեան մէջ էր:

Տպագրութեան մեկենասը կ'ըլլայ Զուղայեցի մեծահարուստ Գասպար Սարգստի, որ անձամբ ալ կը սկսի շարժել քարերը, որպէսզի գիրքը տպագրուի: Իր գիտցած նախնական հայերէնով, գրեթէ անհասկնալի գաւառաբարբառով, 1 Յունիս 1669ին կը գրէ ՀՍ.ի Նախագահ Քարտ. Բարբերինի: Նամակին մէջ մեզ հետաքրքրող մասը կ'ըսէ. «Դարցեալ խնդրեմ ալ Վի գրես Տէր Նուիրակին որ հոգս անի, քանզի մինչեւ ասօր ամէնեւ ինչ տպագրութեանն նշան չկայ, ապա զրոյտունն պատրաստ այ եւ գրեմն, պատրաստ այ գիրք տպողն, ձեր հրամանին ծախսի ներքեւ այ ընկել, չի գիտում է մեր աղին, դեռ չուրի հօրս ոչի(ն)չ անքալ չի գրել. խը(ն)դրեմ թէ վերջն ինչ կ'ընի. այս տպող գահանէս ա պղտիկ խօստովանութեան գիրք այ ողորկել էր, տալիանէ թարգմանած. յո՛ւժ օգնակար հրամանուցէ որ ծանուցանես տէր Նուիրակին, հոգս անի, շուտով յետ աղարկի գիրքն որ տպեն ... տգիտութիւն մեղ սպանում այ, յուս ունեմ որ ըստամբէն մեղ կու կենդանացնի. քո հրամանքս գիտես, ես ալ գիտեմ որ այս երկու Միսսիոնարս հավայդարիմ ծառայ են եկեղեցուն, լալ օգուտ ցնէր, որ ինչ գիր որ սոցայ ձեռնէն դուս գայ՝ տէր Նուիրակն տեսնէր, յիմանէր, շուտով հրաման տայր որ շուտ տպայգրեն. վասն զի այս գործաշտան բան այ, մէկ ալսկատ մարդ թէ մէկ շարաթ յետ ենկաւ՝ վնաս կու բերի»⁵⁸:

Նամակի այս հատուածէն կը տեսնուի որ Գասպար ջատագով մըն է Բարսեղի եւ Հովովի, անկարելի չէ որ նամակին պարունակութիւնը թելադրուած ըլլայ նոյն ղոյգէն: Գասպար կը յարմարէ թէ Կարապետ Վրդ.ի տպարանը ամէն տեսակէտով պատրաստ է տպագրութեան դո՛րծը սկսելու, որու համար բաւական ծախս ալ կատարած է. իսկ Բարսեղի իտալերէնէ հայերէնի թարգմանած Խոստովանութեան մասին գիրքն ալ ղրկուած է Ֆիրենցէի Նուիրակին, որպէսզի իր հաճութիւնը տայ եւ սկսի տպագրութիւնը: Ասոր համար է որ Գասպար կը խնդրէ ՀՍ.ի Նախագահէն, որ հաճի Ֆիրենցէի Նուիրակին աղէարարել կամ իշխանութիւն տալ, որպէսզի իրեն ղրկուած գիրքը դարձնէ Լիվոռնոյ, եւ տպագրութիւնը սկսի. «տգիտութիւն մեղ սպանում այ. յուս ունեմ որ ըստամբէն մեղ կու կենդանացնի»: Գասպար կը խնդրէ որ Բարսեղի եւ Հովովի ձեռքէն ելած բոլոր գրաւոր աշխատութիւնները, Ֆիրենցէի Նուիրակին հաւանութեամբ գիւրաւ տպա-

գորուին, քանի «երկու միասիրտնարս հավաշդարիմ ծառայ են եկեղեցուն»:

Գասպարի նամակին հետ Լիվոռնոյէն Բարսեղ եւ Հոլով ալ կը ստորագրեն 3 Յունիս թուակէր նամակի մը, ուղղուած ՀՍ.ի Քարտուղարին, խնդրելով «հրաման, որ Լիվոռնոյի մէջ վարելի ըլլայ տպել հայերէն լեզուով բարեպաշտական գիրքեր, քանի քաղաքս կը գտնուի թէ՛ տպարան եւ թէ՛ հարուստ վաթողիկէ հայեր. գիրքերը կրնանք մենք շարագրել կամ սրբագրել. եւ սա օգտակար է կաթողիկէ հաւատքի տարածումին համար. իսկ մեր փնտռածը՝ միայն Աստուծոյ փառքն է եւ հոգիներու փրկութիւնը»⁵⁹:

Ֆիրենցէի Նուիրակը, չուզելով անշուշտ ստանձնել պատասխանատուութիւնը, 9 Յունիսին ՀՍ.ի Քարտուղարին կը ղրկէ Բարսեղի ըրած թարգմանութիւնը՝ իտալերէն բնագրին հետ, խնդրելով որ Հռոմի մէջ քննուի Հ. Կնարէն, ու տպելու հրամանը փոխանցուի Փիլալի գրաքննիչին, որպէսզի գիրքին տպագրութիւնը սկսի, «ու կը կարծեմ որ այս կերպով նպաստած կ'ըլլանք մեր կողմ քաշելու Ոսկան Նպաւը» կը գրէ Նուիրակը⁶⁰:

Բարսեղ եւ Յովհաննէս Հոլով շատ մեծ վարպետութեամբ կը մօտենան այս գործին, իրենց թարգմանած գիրքին տպագրութեան մասին ուղղակի կերպով կը խօսին երկրորդական անձերու. նախ կը շարժեն աշխարհական մեկենաս՝ Գասպար Սարհատի, եւ ապա Կարապետ Վրդ.: Սա փերջինս է որ Ֆիրենցէի Նուիրակին կը ղրկէ գիրքին ձեռագիրը՝ տպագրութեան հրաման խնդրելով: Երբ զորդ միասիրտներու եւ ազգայիններու միջեւ զժտութիւնը կը ծանրանայ, Բարսեղ կ'ուզէ աճապարեցնել գրքին տպագրութիւնը, յուսալով այս իր գործելակերպը առիթ տայ հայերուն զգաստանալու. եւ որով 15 Յունիս 1669ին անձամբ կը գրէ Ֆիրենցէի Նուիրակին, խնդրելով որ հաճի դարձնել տպագրելի գիրքին ձեռագիրը, «որ շատ կարեւոր է Հայերուն համար. երբ ատենօք Ֆրանսա կը գտնուէինք՝ թարգմանեցինք մաս մը լատիներէնէ եւ մաս մը Ֆրանսերէնէ. որովհետեւ տեսնելով որ Հայերը եկեղեցի գալով պարապ կը կենան, մտածեցինք թարգմանել՝ մղուած սէրէն: Թարգմանութեան առաջին օրինակը Պէյճիքայի մէջ կորսնցուցինք, եւ նոյնը հոս ստացանք վաճառականէ մը: Հաճէիք ղրկել, որպէսզի սկսի տպագրութիւնը, որովհետեւ բոլոր Հայերը կը փափաքին ունենալը»⁶¹:

Հռոմէն կը հասնի գիրքին տպագրութեան հրամանը, որու համար Ֆիրենցէի Նուիրակը 26 Յունիսին շնորհակալութիւն կը յայտնէ ՀՍ.ի

59. SC. Armeni, vol. 1, fol. 556.

60. SC. Armeni, vol. 1, fol. 269.

61. SOCG, vol. 420, fol. 121.

Դարստուղարին, «այլեւս չէ՞ք կրնար համոզել այդ վարդապետը (իմա Կարապետ), որ տեսնելով գործին երկարաձգուելը՝ կը նեղուէր եւ դուցէ կը մտածէր նաեւ փոխադրուիլ այլուր: Այս կերպով պիտի քաջալերուի նաեւ Ոսկան Եպս.ը, որ քիչ ատենէն իր տպարանով պիտի հասնի Լիվոռնոյ, որովհետեւ կը լսեմ թէ Ամսդերտամէն մեկնած է»⁶²:

1669ի Յունիս 30ին արդէն իսկ սկսած է «խոստովանարամ եւ ամբաստանարամ» գրքին տպագրութիւնը, թարգմանուած Բարսեղէ եւ Յովհաննէս Հոլովէ, որոնք անշուշտ գոհունակութեամբ կը սկսին հետեւիլ տպագրութեան: 19 Յուլիսին (1669) յանկարծ անակնկալ կերպով կը հասնի Ֆիրենցէի դուքսին հրահանգը՝ փրկու միսիոնարներու քաղաքէն արտաքսումին: Յուլիս 22ին դեռ Լիվոռնոյ են, ըզբաղած իրենց ինչքերու վաճառումով եւ մեծապէս մտահոգ որ «մեր մեկնելով մեծապէս պիտի վնասուի տպարանը, մանաւանդ թէ պիտի դադրի, որովհետեւ մեր ջանքերէն կախուած էր» կը գրէ Բարսեղ, Ֆիրենցէի Նուիրակին⁶³: Եղած զէպքերէն կը խոսիլ նաեւ Գասպար Սարհատի, որ 9 Օգոստոսին կը գրէ ՀՍ.ի Ժողովին. «Մեր Եպս.ը (Ոսկան), որ Ամսդերտամի մէջ տպագրութեան նուիրուած էր՝ կու գայ այս կողմերը. 45 օր է որ մեկնած է Ամսդերտամէն. եթէ խնամք չունենանք իր վրայ, Պետրոս Աւագ վայն ալ պիտի դատապարտէ: Արդ գրեցէ՞ք (Ոսկանի) որ Լիվոռնոյ չգայ, այլ երթայ ձենովա կամ Մարսիլիա»⁶⁴:

1669 Օգոստոս ամսուն երկու միսիոնարները Ֆիրենցէ են. Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր ամիսներուն կրկին Լիվոռնոյ կը դառնան, ու Նոյեմբերին վերջնական կերպով զիրենք Հռոմ կը գտնենք: Թէ ինչ աստիճանի օգնած են գիրքին տպագրութեան՝ դժուար է ըսել: Տպագրութեան ամբողջ հոգը մնացած պէտք է ըլլայ Կարապետ Վրդ.ի վրայ, որ գործին սկիզբ տուած է 1669ի Յունիս ամսուն վերջաւորութեան, Ոսկանի Լիվոռնոյ հասնելէն շատ առաջ, - Ոսկան Լիվոռնոյ կը հասնի 1670ի Յունիս ամսուն առաջին կէսին, - 1669ի Սեպտեմբեր ամսուն, արդէն իսկ գործը աւարտած ըլլալու է: Ֆիրենցէի Նուիրակը տպագրուած գիրքին առաջին օրինակը կը զրկէ Հռոմ՝ դրելով 3 Նոյեմբեր 1669ին. «Հ. Կնաբ քննած եւ տեսած է որ տրպագրութիւնը ամէն կերպով հաւատարիմ է սրբագրուած օրինակին հետ»⁶⁵: Մեր տրամադրութեան չունենալով Մարկեղոս Փալերմիթանցիի (Marcello Palermitano) խոստովանարամ եւ ամբաստանարամ

62. SC. Armeni, vol. 1, fol. 277.

63. SC. Armeni, vol. 1, fol. 302-3.

64. SC. Armeni, vol. 1, fol. 308.

65. SC. Armeni, vol. 1, fol. 364.

բան 1669ին *Լիվոռնոյ տպուած հատորը*, չենք կարող անդրադոյն ծանօթութիւններ տալ դիրքին մասին⁶⁶ :

Բեյլարմինոսի Քրիստոնէականին տպագրութիւնը (1670)

Քիչ առաջ տեսանք թէ ինչպէս *Լիվոռնոյի մէջ* զոյգ միսիոնարները ձեռք զարկին *Բեյլարմինոսի Քրիստոնէականին սրբադրութեան*, որովհետեւ իրենց համաձայն նախորդ տպագրութիւնը տխրանքով լեցուն էր: Հռոմէն լսելով այս իրականութիւնը, 8 Յունիս 1669ին հրահանգ կու տան Ֆիրենցէի Նուիրակին՝ Քրիստոնէականին տպագրութիւնը սկսելէ առաջ՝ ղրկել Հռոմ տպագրելի օրինակը, քննութեան ենթարկելու համար⁶⁷:

Գերմանացի Դոմինիկեան Հ. Սերաստիանոս Կնար, որ նոյն օրերուն *Լիվոռնոյէն* Հռոմ դացած էր, ՀՍ.ի Քարտուղարին հրահանգին վրայ կը սկսի քննել թէ՛ Քրիստոնէականի ձեռագիրը եւ թէ հայերէն խորհրդատետրը: Սա վերջինը համառօտ ըլլալով, չուտով կը սրբադրուի եւ կը ղրկուի Ֆիրենցէ, որու Նուիրակը, 7 Յուլիս թուակիր նամակով կ'իմացնէ ստացած ըլլալը, խոստանալով ընդ փոթ ղրկել *Լիվոռնոյի՝* որպէսզի սկսի տպագրութիւնը⁶⁸: խորհրդատետրի տպագրութիւնը, առկայն, բնաւ պիտի չկատարուէր. շատ հաւանաբար Կարպետ Վրդ. մերժած ըլլայ անոր տպագրութիւնը. 21 Սեպտեմբեր 1669ին Ֆիրենցէի Նուիրակը՝ ՀՍ.ի Քարտուղարին կ'իմացնէ թէ *Լիվոռնոյի հայկական տպարանը* առաջին հատոր մը լոյս ընծայելէ յետոյ՝ մնացած է անդործ, որովհետեւ Կարպետ Վրդ. չ'ուզեր ստանձնել խորհրդատետրի տպագրութիւնը, «քանի անոր գործածութիւնը չէ ընդհանրացած եւ վաճառքի գերք չէ»⁶⁹, ըսել ուզելով՝ սրբադրութիւնը այնպիսի կերպով կատարուած է, որ հեռացած է հայկական հոգիէն: Նոյն այս նամակով՝ Նուիրակը կը խնդրէ ՀՍ.ի Քարտուղարէն որ հաճի փութով ղրկել Քրիստոնէականի գիրքը, քանի հայ վաճառական մը պատրաստ է հոգալու ծախսերը, ինչպէս նաեւ՝ որպէսզի քաջաբերական տպագրութեամբ գրադող գործաւորները:

ՀՍ.ի Քարտուղարը Հռոմէն *Լիվոռնոյ դարձող Հ. Կնարի* ձեռքով Ֆիրենցէ կը ղրկէ Քրիստոնէական գրքին ձեռագիրը, սրբադրուած նոյն Կնարէն, 9 Հոկտեմբեր թուակիրով ալ հրաման կու տայ

66. Իշխանեան Ռ.ի տուած ծանօթութեան համաձայն (անդ, էջ 483) այս գիրքին առաջին անգամ հանդիպած եւ յայտնաբերած է Նիժնի Ոսկանեան՝ Լիվով քաղաքին մէջ:

67. Lettere volgari, vol. 53, fol. 157.

68. SC. Armeni, vol. 1, fol. 285.

69. SC. Armeni, vol. 1, fol. 342.

սկսելու տպագրութիւնը⁷⁰։ Քրիստոնէականի գիրքը, որ խալերէնէ թարգմանած էր Տէր Բարսեղ, ՀՍ-ի Քարտուղարը երբ Ֆիրենցէի Նուիրակին կը խօսի անոր մասին, 13 Յուլիսին (1669) կը գրէ. «(ատենին) կը Ղրկեմ հայերէն Քրիստոնէականի գիրքը, որ Կնար աւելի շարադրեց քան սրբագրեց»⁷¹։ Այդ օրերուն է որ Բարսեղ եւ Յովհաննէս Հոլով վերջնական կերպով կը թողուն Լիվոնոն ու կը մեկնին Հռոմ, թողլով տպարանի ամբողջ հողը Կարապետ Վրդ-ի, որու սերտ մտերիմ էին եւ ջերմ պաշտպան, բան մը որ անախորժ էր Հայոց, որոնք չէին ախորժիր Կարապետ Վրդ-է եւ անոր համոզումներէն։ Զոյգ միսիոնարներու քաղաքէն մեկնելով, իրենց հովուական պաշտօնը — ՀՍ-ի ժողովի կարգադրութեամբ — կը յանձնուի Ն. Թոմաս Իսրայէլեանի, հայ Դոմինիկեանին, եւ գերմանացի հայադէտ Դոմինիկեան՝ Հ. Սեբաստիանոս Կնարի, որ 18 Նոյեմբեր 1669ին Հռոմ վը հասցնէ լուրը թէ «Քրիստոնէականի գրքին, ինչպէս նաեւ ուրիշ մանր գիրքերու տպագրութիւնը, իմ համոզումով, բացարձակապէս չի կրնար սկսիլ, մինչեւ քաղաքս չհասնի Ոսկան Վրդ-ի, որովհետեւ հայերը ատելութեամբ լեցուած են տպողին դէմ, այն է Կարապետ Վրդ-ին. ես պիտի ջանամ այս արգելքը վերցնել»⁷²։

Ս. Բեկլարմինոսի Քրիստոնէականի գրքին տպագրութիւնը կը սկսի 1670ի Մարտ ամսուն, երբ Ոսկան Եպս. Ամուրեւտաձէն Մարտիկիա անցնելու վրայ էր՝ Փարիզի ճամբով⁷³։ Ոսկան Վրդ- Լիվոնոյ հասնելուն, անշուշտ ձեռք տուած պիտի ըլլայ Կարապետ Վրդ-ի՝ թէ՛ Քրիստոնէականի եւ թէ՛ յաջորդ Պարտէզ հոգեւորի տպագրութեան։ Նախապէս, այն է 11 Ապրիլ 1670ին, Լիվոնոյէն Հ. Կնար կը գրէ Ֆիրենցէի Նուիրակին. «Հայ մը կ'ուզէ իր ծախսով տպել տալ Պարտէզ հոգեւոր, որ անցեալ տոյգ միսիոնարները թարգմանած են հայերէնի, եւ տեղւոյս գրաքննիչը ինծի յանձնեց որ վերատեսանեմ. չեմ կարծեր որ հարկաւոր ըլլայ Հռոմ զրկել, որովհետեւ այդ երկու միսիոնարները թարգմանած են»⁷⁴։ Ֆիրենցէի Նուիրակը խոհեմութեան համար Կնարի նամակը կը Ղրկէ Հռոմ, ուր 7 Յուլիս 1670ի նիստին կը գեկուցուի, եւ ուր կ'որոշուի Փիզայի Հաւատա-

70. Lettere volgari, vol. 53, fol. 256.

71. Lettere volgari, vol. 53, fol. 187.

72. SOCG, vol. 422, fol. 170-1.

73. Փարիզի Առաքելական Նուիրակը կը գրէ 30 Մայիս 1670ին՝ ՀՍ-ի Նախագահին. «Քանի մը շարաթ առաջ հոս էր Ոսկան Վրդ-ի, որ ինքն իրեն համար կ'ըսէր Եպիսկոպոս Երեւանի։ Ներկայիս Մարտիկիա վը գտնուի տպագրական հարցերու համար, եւ անկից Լիվոնոյ անցնելու ծրագիր ունի, կարգ մը գիրքեր գնելու համար։ Մինչեւ նամակս Ձեզի հասնիլը՝ ինքն ալ կրնայ Լիվոնոյ հասած ըլլալ»։ (SC. Armeni, vol. 1, fol. 648)։

74. SOCG, vol. 423, fol. 147.

75. SOCG, vol. 423, fol. 403.

քննութեան պատասխանատուին յանձնել գիրքին տպագրութեան հրաման տալը:

Հոս անցողակի կերպով նշանակեմք եղական ակնարկ մը, որ կ'ընէ Ֆիրենցէի Նուիրակը՝ 22 Յուլիս 1670 թուակիր նամակով, ուղղուած ՀՍ-ի Ժողովի քարտուղարին: Պօսելով Ոսկանի մասին՝ կ'ըսէ. «Ներկայիս կը տպագրուի Ս. Գրիգոր Նիւսադիի գիրքը. ես գինքը (Ոսկանը) կը համոզեմ որ գործը սրբազէ մեք (լատինեքէն) օրինակին հետ»⁷⁵: Նոյն այս հարցը կը զեկուցուի ՀՍ-ի Ժողովի 4 Օգոստոս 1670ի նիստին, թէ Ֆիրենցէի Նուիրակը հետամուտ է Ոսկանին հրաման տալ՝ որ իր տպարանով հաստատուի Լիվոռնոյ, «սակայն Ոսկան նպատակ չունի մնալու, թէեւ սկսած է տպագրութիւնը Ս. Գրիգոր Նիւսադիի»⁷⁶: Այս գոյգ ակնարկներէն դուրս, չունինք ուրիշ բացայայտ վկայութիւն թէ յաջորդաբար սկսուած գործը հասած է իր վախճանին կամ ոչ: Նմանապէս 1670 տարուան ընթացքին կատարուած միւս գոյգ գիրքերու, Քրիստոնէականի եւ Պարսէզ Հոգեւոր տպագրութեան ընթացքին մասին՝ կարելի չեղաւ գտնել մանրամասնութիւններ Փրոփականտայի դիւանէն, պատճառը՝ գուցէ Ոսկանի միւս հարցերուն ծանրակշիռ դեր ունենալն էր, որոնք երկրորդական ու մոռացութեան մատնած են գիրքերու տպագրութեան մանրամասնութիւնները:

ՀՍ-ի Ժողովը, որ այնքան խիստ կերպով կը հսկէր յատկապէս եկեղեցական գիրքերու տպագրութեան վրայ, Լիվոռնոյի մէջ գիրք տպելու հրաման կու տայ միայն այն ատեն երբ կ'ապահովէ թէ իր կողմէ պիտի ունենայ վստահելի սրբագրիչներ, ինչպէս էին Բարսեղ ու Յովհաննէս Հոլով եւ կամ գերմանացի կնարք: Նոյնքան եւ աւելի վստահութիւն ունենալով հանդերձ Կղեմէս Կալանոսի վրայ, Ս. Ժողովը ամենեւին տեղիք չի տար անոր խնդրանքին եւ պնդումներուն՝ Հռոմէն Լեհաստան ղրկելու հայկական տպագրական գիրքերը. Հռոմ միշտ պահանջած էր որ տպագրելի գիրքերը Հռոմ ղրկուէին եւ հոն տպագրուէին: Կղեմէս Կալանոսի մահէն յետոյ (1666), զարդիւացի Հ. Պիտու կը շարունակէ անոր գործը, եւ նոյն պահանջը կը ղգայ եւ նոյն խնդրանքը ինքն ալ կը ներկայացնէ՝ ընդունելով նոյն պատասխանը, այն տարբերութեամբ որ Ս. Աթոռը տեսնելով թէ Լիվոռնոյի տպարանը ի վիճակի է տպելու, կը մտածէ հոն զրկել Լեհաստանէն հասնելիք գիրքերը, քնականաբար յետ ապահովելու առնոց սրբագրութիւնները: Այս նիւթերը կը շօշափեն 1669-1670 թրականին կարգ մը նամակներ, գրուած Հռոմի, Լէոպոլտոյ եւ Լիվոռնոյի պատկան եկեղեցական իշխանութիւններուն միջեւ: Այս ծրագիրն ալ սակայն կը մնայ անիրագործելի, ու գլուարութիւնը ոչ թէ

միայն *Լիվոռնոյի տպարանի կողմէն էր՝ այլ յատկապէս Լէոպոլսոյ արդւայիններու կողմէն, որոնք արդարացի կերպով ծիսական դիրքերու սրբազրութեան նկատմամբ՝ Հռոմէ տարբեր չափանիշներ ունէին* :

Ոսկան Վրդ.՝ Լիվոռնոյ – Հռոմ (Յունիս 1670 – Յուլիս 1672)

ՀՍ.ի Ժողովը կարգաւորվ Ոսկան Վրդ.ի Ամադերտամէն իրենց ուղղուած 29 Հոկտեմբեր 1668 թուակիր նամակը, ու տեսնելով աւոր պատրաստականութիւնը դալու Ճենովա կամ Վենետիկ, 8 Յունիս 1669 թուակիր նամակով կը գովէ անոր լուսամիտ դադափարը եւ կը հրաւիրէ գինք Իտալիա : Հարցը միշտ նոյնն էր. Հռոմ ապահով կը զգար՝ երբ իր իշխանութեան սահմաններուն մէջ ըլլային տպարանները, որպէսզի ազատօրէն հսկէր անոնց վրայ, այնպէս որ Հռոմէն իսկոյն կը գրուի առնուած որոշումը Ֆիրենցէի Նուիրակին, որպէսզի երբ Ոսկան ոտք դնէ Լիվոռնոյ՝ ամէն տեսակէտով ընդառաջ ելլէ անոր, տալով դիւրութիւններ :

Ոսկան Վրդ. թէեւ Ս. Սթոուէն կը հրաւիրուի Իտալիա, հոն հաստատուելու իր տպարանը, սակայն մարդկային խոհմութենէ շարժած, ճամբուն վրայ Ֆրանսայէն անցըին՝ ձեռք կը ձգէ արքունական հրամանագիր, կարենալ հաստատուելու Մարսիլիա :

Ոսկան Վրդ. Լիվոռնոյ հասնելով զանազան անգամներ գրած է Հռոմ ՀՍ.ի Ժողովին, պարզելով իր տեսակէտները. առաջին նամակով, գրուած 3 Յուլիս 1670ին, կը տեղեկացնէ թէ ինք կատարած է Ս. Ժողովին հրահանգը՝ դալով Լիվոռնոյ, ու կը սպասէ անոր կարգադրութեան. հակառակ պարագային «մեք փոյթ ունիմք վերստին դառնալ ի կողմանս Գաղղիացւոց՝ յիսմէ հրամանաց Թագաւորին, որով մեզ այց արարեալ մխիթարեաց, տալով հրաման գործարանին մերոյ ընդ իշխանութեամբ իւրով հնարաւորելը»⁷⁷. ապա կը յայտնէ թէ Լիվոռնոյի մէջ իր առուտուրի գործերը աւարտելէ յետոյ՝ ծրագիր ունի դառնալու Ֆրանսա, ու կը խնդրէ Ս. Ժողովի հովանաւորութիւնը :

Ֆիրենցէի Նուիրակը, ՀՍ.էն ստացած հրահանգին համաձայն՝ կը ջանայ Լիվոռնոյ հաստատել Ոսկան Վրդ.ը՝ իր տպարանով. «Սակայն Ոսկան դժուարութիւն կը հանէ՝ չափազանցելով թուղթին սըղութիւնը եւ ծանր մաքսը որ ներկայ տէրութիւնը կը դնէ : Բայց ես չեմ դադրիր իրենց ցոյց տալէ՝ թէ այս բոլորը գինք պէտք չեն առաջնորդել հակառակ քաջ մը ասնելու, որովհետեւ դուքսը վրնայ իրեն դիւրութիւն տալ՝ շարժած քարեպաշտութենէ, գործին օգտակարութենէն, եւ կամ իրեն շնորհէ առանձնաշնորհութիւն մը՝ պար-

զարգէս որպէսզի տարածուի Ս. հաւատքը մաքուր եւ անարատ կերպով»։ Ֆիրենցէի Նուիրակը այս 15 Յուլիս 1670 թուակիր նամակը կը փակէ գրելով. «Ձեմ կրնար խոստանալ որ Ոսկան հոս պիտի մնայ, բայց կը յուսամ եւ ձեզ կը վստահեցնեմ որ լաւագոյնս պիտի ընեմ. աւելցնեմ սակայն որ եթէ Թոսքանայէն մեկնելու ըլլայ՝ տպարանը իր հետ պիտի տանի Մարսիլիա կամ Լիոն, քանի Ֆրանսայի Թաղաւորէն առանձնաշնորհութիւններ ստացած է»⁷⁸։

Այս նամակին պարունակութիւնը ՀՍ.ի Նախագահը 23 Յուլիսին կը ներկայացնէ Կղեմէս Ժ. Պապին⁷⁹, որ կը յանձնարարէ գրել Ֆիրենցէի Նուիրակին, շարունակելու իր ջանքերը եւ համոզէ Ոսկանը՝ հաստատուիլ Լիվոռնոյ իր տպարանով։

Պապին տուած ուղղութեան համաձայն, ՀՍ.ի Քարտուղարը 26 Յուլիս 1670ին կը գրէ Ֆիրենցէի Նուիրակին. «Ոսկան Եպս.ի Լիվոռնոյ հասած ըլլալու լուրը որ հաղորդած էիր, մեծապէս ուրախացուց Ս. Ժողովը, ու գովեց մտածութիւնդ՝ Լիվոռնոյի մէջ հաստատել զինքը իր տպարանով։ Այս արժանաւոր դործին յաջողութեան համար ջանա՛ւ ամէն կերպով դործակցել իրեն, ապահովցնելով զինքը թէ Ս. Ժողովս պիտի տայ իր հովանաւորութիւնը, թէ՛ իրեն եւ թէ՛ իր շահերուն»⁸⁰։

Լիվոռնոյի մէջ Ոսկան կ'ունենայ միայն միջոց եւ նեղութիւն, յատկապէս չկարենալ պատարագելուն համար։ Ոսկանի կը հրամայուէր դործածել սրբադրուած Պատարագամատոյցը (տպ. 1642). Ոսկան կը մերժէր դործածել, որովհետեւ համաձայն չէր գտներ հայկական աւանդութեան։ Այս հարցով շատ նամակներ կը գրուին ՀՍ.ի Ժողովին եւ Ֆիրենցէի Նուիրակին միջեւ, ջանալով լուծել ղեկավարութիւնները եւ դոհուակութիւն տալ Ոսկանի, պարզապէս զինք ձեռքէ չկորսնցնելու համար⁸¹։

ՀՍ.ի Ժողովը իր 4 Օգոստոս 1670ի նիստով կը քննէ ցարդ իրեն

78. SOCG, vol. 423, fol. 402.

79. Ունեւորութեան արձանագրութիւնը կ'ըսէ. «Ամադերտամէն Լիվոռնոյ հասած է Ոսկան Վրդ., յետ տղելու Աստուածաշունչը եւ այլ եկեղեցական դիրքեր՝ Հայաստան դրելու համար։ Ֆիրենցէի Նուիրակը կը գրէ թէ կարելի կ'ընէ զինք Լիվոռնոյ բռնելու համար, որպէսզի հոն հաստատուի իր տպարանով, վախճանով որ ջանցնի Մարսիլիա կամ Լիոն՝ տպարարութեան համար, քանի առանձնաշնորհութիւններ ստացած է Ֆրանսայի Թաղաւորէն, ու հսկողութենէ դուրս ըլլալով՝ կրնայ վնասակար դիրքեր տղել։ Ներկայիս Նուիրակը կը ջանայ Մեծ դուքսէն դիւրութիւններ մը յաջողցնել, որպէսզի Ոսկան Լիվոռնոյ մնայ։ ՀՍ.ի Ժողովը կը մտածէ նամակով մը դովել Ֆիրենցէի Նուիրակը, ապահովելով թէ պիտի օգնէ Ոսկանի. առկայն նախ կը խնդրուի Ձերդ Սրբութեան հաւանութիւնը» (Udienze, vol. 1, fol. 54)։

80. Lettere volgari, vol. 55, fol. 42.

81. Հմմտ. ԱՄՍՏՈՒՆԻ ԵՊՍ. Կ., Ամդ, էջ 193-8։

հասած նամակաները Ոսկանի խնդրով⁸², յատկապէս ֆիրենցէի Նուիրակին տրածները, ուր կ'առաջարկուի տալ Ոսկանի պատարագելու հրաման, որպէսզի կարելի ըլլայ զինք իտալիա հաստատել, եւ թէ Նուիրակը թէեւ ունի լիովին վստահութիւն Ոսկանի վրայ, սակայն տարակոյններու դուռ կը բանայ՝ անոր ունեցած տերտ թղթակցութեանը Յակոբ Կաթողիկոսի հետ⁸³։ Ժողովականները, թէեւ տեսական կերպով տրամադիր ընդառաջ ելլելու եւ օգնելու Ոսկանի, զինք իտալիա պահելու համար, սակայն գործնականին մէջ կ'որոշեն որ Ոսկան պատարագէ «սրբադրուած պատարագամատոյցով, մինչեւ տպագրուի նորագոյն մը»։ Մեր նիւթէն չեղած պիտի ըլլանք եթէ անոնինք քննելու այս հարցը, որու մասին առատ են փաստաթուղթեր։ Մեզ հետաքրքրողը զուտ տպագրութեան պատմութիւնն ըլլալով, կ'ուզենք մնալ մեր սահմաններուն մէջ։

Հետեւելով նոյն Ժողովի 4 Օգոստոսին տեղի ունեցած արձանագրութեան, կը տեսնենք որ նոյն այս նիստին կը զեկուցուի թէ Վեներիկի մէջ, անհատի մը քով կը դառնուին հայկական տպագրական գիրքեր եւ պատկերներ, որոնք ծախու են, ու կ'առաջարկուի ՀՄ.ի որ գնէ իր տպարանին համար։ Առաջարկուած ծախու տպարաններն են.

Գիրքի ճակատներ	6
Զարդեր	35
Զարդադիրներ	68
Զանազան մայրեր, մեծ մասամբ նորոգուած	1065
Պղինձէ պատկերներ	10
Գիրքեր	1000

ՀՄ.ի Քարտուղարը, խօսքը ուղղելով Ժողովականներուն՝ կը դրէ. «Ուրիշ անգամներ Ձեր վսեմութիւնը արգիլեցին ծախել հայկական գիրքերը, տարակուսելով որ գիրքերը հերձուածող երկիրներ փոխադրուելով՝ կրնային տպագրուիլ չսրբադրուած գիրքեր, պատճառ դառնալով որ այդ Ժողովուրդը վերահաստատուի իր սխալներուն մէջ։ Սակայն ներկայիս, որ շատ տարածուած են նման գիրքեր, այլեւս այդ դժուշտութիւնները բաւարար չեն՝ հասնելու համար բաղձաժողովի նպատակին. մանաւանդ վերջերս նկատի առած Հայոց պարագան, Ս. Ժողովա որոշեց Ոսկան Դպս.ը հրաւիրել իր տպարանով լիովնոյց, որպէսզի հոն տպագրէ սրբադրուած գիրքեր եւ այս կերպով առաջին առնուի անհատներու անկարգութեան, որոնք աղատո-

82. Նամակներն են՝ Ոսկանի 3 եւ 21 Յուլիս, ֆիրենցէի Նուիրակին 15 եւ 22 Յուլիս թուակիր նամակները. (SOCC, vol. 423, fol. 402-6)։

83. Acta, vol. 39, fol. 143-5, n. 15.

ւէն կը տպեն զանազան երկիրներու մէջ»⁸⁴։ Այս զեկուցումին հետեւանքով ժողովականները կ'որոշեն չզննել Վենետիկէն առաջարկուած ծախու հայկական գիրքին ու զարդերը⁸⁵։

Հռոմէն Ոսկանի տրուած հրամանը, պատարագելու սրբադըրուած Խորհրդատետրով, գոհացուցիչ չէր, ու Ոսկան կը նախընտրէր չպատարագել։ Իսկ Հռոմ իր դիրքին մէջ անտեղիտալի կը մնար։ Ոսկան չէր կրնար ըմբռնել Հռոմի դիրքը։ Տարիներ առաջ Հռոմի մէջ պատարագած էր հայկական նոյն ծէսով, իսկ ներկայիս այս փոփոխութիւնը՝ խորթ էր իրեն համար։ Ոսկան իր անտիպ նամակներէն մէկուն մէջ կը գրէ ՀՍ.ի ժողովին՝ 4 Օղոստոս 1670ին. «Խընդրեմ, ոչ խոթողիլ ընդ բանս իմ, այլ այց առնել մեղ բանիւք սփոփանաց, զի ես զերկիրն Հոլանդիոյ թողեալ եկի յայս երկիր, վասն հովանաւորութեան ձերոյ եւ խնամածութեան... խնդրելով պահանջեմք ի ձէնջ զայցելութիւն եւ զխնամատարութիւն...»⁸⁶։

Ոսկան տեսնելով որ Հռոմ չ'ընդառաջեր իրեն, տալու խոստացած օգնութիւնը եւ օժանդակութիւնը, երկու ամիս ետք, այն է 17 Նոյեմբերին (1670) կը գրէ նոր նամակ մը, Հռոմի մտայնութեան հասկնալի շարադասութեամբ. բացատրելով նախ իր տպադրական գործն ու նպատակը, ապա աւելցնելով. «Նկատելով ու վախճանով որ Հայոց Կաթողիկոսը ուրիշ վարդապետ մը զրկէ իրենց հերեւաիկոսական գիրքերը տպելու համար, որոշեցի Ամսդերտամէն հանել տպարանը եւ փոխադրել կաթողիկէ երկիր, որպէսզի մեր աղբիւր վերջը վատթարագոյն չըլլայ քան ինչ որ էր առաջ։ Այս նպատակով մեկնեցայ Ամսդերտամէն ու եկայ Ֆրանսա, Փարիզ քաղաքը, ուր ամենաքրիստոնեայ Թադաւորին յայտնեցի իմ դիտաւորութիւնս։ Ան հաճեցաւ դիտաւորութեանս եւ շնորհեց ինծի արքայական վճիռ, որով կրնայի մնալ եւ տպել ուր որ ես ուզէի, շնորհեց նաեւ Թոյլտըւութիւն՝ քսան տարուան համար, գործածելու արքունի ձուլարանը»։ Ոսկան կը շարունակէ թէ ինչպէս Լիվոնոյի մէջ դրաւուած են իր 20 Աստուածաշունչները, ինչպիսիք պարտքերու տակ, գրաւի դրած է նոյնիսկ եպիսկոպոսական զգեստները. «այս կարօտութեան մէջ գլու-

84. Acta, vol. 38, fol. 146, n. 20.

85. Վենետիկի հայկական տպարանին մասին, Զուղայեցի Գասպար Սարգստի Վենետիկէն 4 Յունիս 1672ին կը գրէ ՀՍ.ի ժողովին. «Դարձեալ տեղս մէկ հայկական տպարան կայ, մէկ քրիստոնէի ձեռնում, իսայեքն (= հայերն) կամենան առնուլ որ տանեն մեր աշխարհին։ Աղբ կառնեմ որ չ'ընի եւ տանին, որ գնաց՝ ինչ որ վուզեն քն ըստամբայ կու տան նոր նորմէ, մէկ աղբրում գնի, թէ հաջիք որ դուք առնէք՝ Կարի լալ կանէք. ըլլ (= լաւ) գիր այ, գերմակ գիր այ, զամէն աղբ գիր այ. ծառայ եմ, չ'ընի մառանէք»։ (SC. Stammeria, vol. 1, fol. 283)։

86. SC. Armeni, vol. 1, fol. 671.

նուեցիուս համար, ստիպուած եմ վերադառնալ Ֆրանսա կամ այլուր, եթէ ձերդ վսեմափայլութենէն կամ Ս. Ժողովէդ ինծի օգնութիւն չհասնի, կամ քէթ ինծի չյանձնուին գիրքերս»⁸⁷ :

ՀՍ.ի Ժողովը, որ միշտ դանդաղ եղած է իր պատասխաններուն մէջ, 1 Դեկտ. 1670ին նիստով կը քննէ Ոսկանի հարցը, ինչպէս նաեւ Ֆրենցէի Նուիրակին պնդումը՝ թէ նկատի առնուի Ոսկանի պարագան, յօգուտ կաթողիկէ եկեղեցւոյ, կը խորհին Ոսկանի դրկել նուազ սրբազրուած Խորհրդատետր մը, որպէսզի գոհ մնալով՝ չուզէ մեկնիլ քաղաքէն. ուստի կը սկսին կարգադրութիւններ ընել Խորհրդատետրի քննութեան համար⁸⁸ :

Ոսկան տեսնելով որ ՀՍ.ի Ժողովը միշտ աւելի կը յետաձգէ իր հարցին պատասխանը, եւ ինքը օրը օրին կը մատնուի թշուառութեան, առանց կարենալ գործելու, գոնէ ապրուստը շահելու համար, Լիվոռնոյէն կ'անցնի Հռոմ, ուր կը գտնենք զինքը 1671ի Մարտ ամսուն։ ՀՍ.ի Ժողովի 17 Մարտի նիստին կը զեկուցուի Ոսկանի խնդրանքը, որ է՝ 1. հրաման անցնելու Մարտիլիա, հոն հաստատուելու իր տպարանը, 2. հակառակ պարագային դրամական օգնութիւն՝ կարենալ ապրելու համար, 3. կամ իրեն դարձուին Լիվոռնոյի Հաւատաքննութեանէն դրաւուած 20 Աստուածաշունչները, որպէսզի կարենայ ծախել, կամ 4. փութով տպագրուի սրբազրուած Խորհրդատետրը, որպէսզի կարենայ անով պատարագել եւ պատարագուցով ապրիլ, եւ կամ 5. շուտով սրբազրուին իր տպած գիրքերը, Մալմսսարամն ու Ժամագիրքը, որպէսզի կարենայ շարունակել տպագրութեան գործը եւ ճարէ ապրուստը։

Եղած առաջարկներուն ՀՍ.ի Ժողովը բաւականաչափ դրական պատասխան կու տայ, այսինքն անմիջական որոշ դումար մը սահմանել Ոսկանի ապրուստին համար. Աստուածաշունչը յանձնել Տէր Բարսեղի (Հռոմ) եւ Հ. Կնարի (Լիվոռնոյ), ու անոնց տուած տեղեկութեան համաձայն՝ հրահանգ տրուի Լիվոռնոյի Հաւատաքննութեան, Ոսկանի յանձնելու 20 Աստուածաշունչները. փութացնել Խորհրդատետրի տպագրութիւնը՝ գոհացնելու համար Ոսկան վրդ.ը⁸⁹ :

Ժողովին օրն իսկ (17 Մարտ 1671) ՀՍ.ի Քարտուղարը դրած է չորս նամակներ⁹⁰, որոնցմէ առաջինը ուղղուած է Տէր Բարսեղի, հրաւիրելով որ քննէ Ոսկանի տպած Աստուածաշունչը եւ ՀՍ.ի Ժողովին հասցնէ իր ըստը գիտողութիւններն ու խորհրդածութիւնները. երկրորդ նամակը ուղղուած է ՀՍ.ի Նախագահին, խնդրելով

87. SOCG, vol. 427, fol. 149.

88. Acta, vol. 39, fol. 244, n. 34.

89. Acta, vol. 41, fol. 57, n. 1.

90. Lettere volgari, vol. 57, fol. 13-14.

որ հաճի դժբախտաբան օղնուկներն մը ընել Ոսկանի՝ մինչեւ այն ատեն որ Հռոմ բնակի՝ երրորդը՝ Հռոմի Հաւատաքննութեան Ժողովի Նախագահին, որ հաճի ամիսներ առաջ ՀՍ.ի Ժողովէն ստացած հայկական խորհրդատուութեան օր առաջ սրբաբերէ ևւ դարձնէ տպագրելու համար՝ չորրորդը՝ Ֆիրենցէի Նուիրակին, յանձնարարելով որ դրաւուած 20 Աստուածաշունչներէն օրինակ մը յանձնէ Հ. Կնարի, որպէսզի Տէր Բարսեղի նման քննէ ևւ դիտողութիւնները զրկէ Հռոմ:

Գործերը սակայն չեն ընթանար առնուած որոշումին համաձայն, այսպէս՝ դեռ ամբողջ ամիս մը Ոսկանի չէ յանձնուած ոչ մէկ դուրմար՝ ՀՍ.ի Նախագահը, 15 Ապրիլ 1671ին, կը ներկայացնէ Կղեմէս Պապին՝ Ոսկանի կարօտութիւնը ևւ ՀՍ.ի Ժողովի որոշումը, մէկ անգամուան համար Ոսկանի տալու 60 սկուդ, իբր որոշումութիւն, որ դործի դնելու համար՝ կը խնդրէ ու կը ստանայ Քահանայապետին հաւանութիւնը⁹¹: Տէր Բարսեղ, փոխանակ Աստուածաշունչի մասին իր դիտողութիւնները հասցնելու ՀՍ.ի Ժողովին, 7 Ապրիլին կը գրէ՝ Թէ անկարելի է ընդունիլ նորատիպ Աստուածաշունչը ու կ'առաջարկէ ծայրէ ի ծայր հայերէնի թարգմանել Վուլկարթան⁹²: Լիվոռնոյէն Կնար, 27 Ապրիլին կը պատասխանէ ՀՍ.ի Ժողովին՝ Թէ ի դուր ջանացած է Ոսկանի Աստուածաշունչէն գոնէ օրինակ մը ստանալ Փիղայի Հաւատաքննիչ պաշտօնեաներէն⁹³:

Քիչ չանցած Ոսկան ՀՍ.ի Ժողովին կը ներկայացնէ նոր աղերսագիրներ, իտալերէն ևւ լատիներէն⁹⁴, որոնք կը գեղեցուին ՀՍ.ի Ժողովի 27 Ապրիլ 1671ի նիստին: Ոսկան կը պարզէ Թէ Ֆրանսայէն անցըին, թագաւորէն ստացած է արտօնութիւն, հաստատուելու իր տպարանով Մարսիլիա, ազատ ըլլալով ամէն տեսակ մաքսէ. ևւ Թէ ինք նպատակ ունի հոն հաստատուելու. սակայն նաւը, որու վրայ կը գտնուէր՝ ուղղուած է Լիվոռնոյ, ուր տրոհուած իջած է, ևւ ահա Հռոմ ներկայանալով կը խնդրէ ՀՍ.ի Ժողովին հաճութիւնը, ինչպէս նաև յանձնարարական նամակ մը՝ ուղղուած Մարսիլիոյ Նպս.ին, որպէսզի փութով հոն դառնայ ևւ սկսի գործել, փակելու համար իր պարտքերը: Երկրորդ աղերսագիրով՝ Ոսկան կը խնդրէ որ Լիվոռնոյ հաստատուելու պարագային, բացի Ֆիրենցէի Նուիրակէն՝ ո'չ ոք խառնուէր իր տպարանին գործերուն, ինչպէս նաև տրուէր իրեն յանձնարարական նամակ մը՝ ուղղուած Ֆիրենցէի դուքսին:

Այս երկրորդ առաջարկը աւելի համաձայն էր ՀՍ.ի Ժողովին

91. Udiense, vol. 1, fol. 110.

92. SC. Armeni, vol. 2, fol. 9.

93. SOCG, vol. 427, fol. 313-320.

94. Մանրամասնութիւնները տե՛ս ԱՄՍՏՈՒՆԻ ԵՊՍ. Կ., Ամդ, էջ 202-3:

տեսակէտին, եւ որով հաւան կը գտնուի որ Ոսկան մնայ Լիվոռնոյ, չնորհելով իր խնդրած դիւրութիւնները⁹⁵։ Եւ իրապէս, ՀՍ.ի Քարտուղարը 27 Ապրիլ 1671 թուականով նամակ մը կը գրէ Թոքսընայի դուքսին ըսելով․ «Յանուն ժողովիս քարտինայնեցուն, Չեմապէս կը յանձնեմ գերատոյն եւ հեղինակաւոր բարձրութեանդ հովանիին՝ Ոսկան հայ Եպս.ը, որ յետ Լիվոռնոյ փոխադրելու իր հայկական տըպարանը՝ որոշած է հոն ալ հաստատուիլ, իր աղքատիքներուն հոգեւոր պէտքերուն ընդառաջ ելլելու համար։ Եւ որովհետեւ Ս. Ժողովիս աչքին մեծ է այս անձին արժանիքները, կը դիմեմ բարձրութեանդ, որ հաճիս չնորհել իրեն այն քուլոր չնորհները՝ որոնք յատուկ են վեհանձնութեանդ»⁹⁶։

Ոսկան Հռոմէն կը դառնայ Ֆիրենցէ ու կը բախի նոր դժուարութիւններու։ Մեծ դուքսին առաջիկաները կը համաձայնին օգնելու իրեն եւ ընդառաջելու, պայմանաւ որ Ոսկան հաստատուէր Ֆիրենցէ եւ ոչ Լիվոռնոյ․ «Իսկ մեք իբրեւ առեալք զայս հրաման եւ դարձաք յԱլիկոռնայ, — կը գրէ Ոսկան 27 Յուլիս 1671ին Լիվոռնոյէն, ՀՍ.ի Քարտուղարին, — զօգնութիւն անոնք եւ դրամ տուօղ հայքն ո՛չ կամեցան զգնալն մեր անդ, ասելով՝ պարտիս աստ կալ, զի կարացուք մեք օգնել քեզ։ Վասն որոյ Բիթէ Հայք մեզ ոչ օգնեցան, մեք ո՛չ աստ եւ ոչ ի Ֆիրենցիայ կարեմք կալ, այլ հարկ լինի մեզ դառնալ ի Մարսիլիա՝, զի ունիմք զյոյս մեծ օգնութեան ի Թաղաւորէն եւ ի մեծամեծաց նորա․ եւ զապահովութիւն մեծ եւ զօգնութիւն անդ եղելոց Հայոց։ Վասն որոյ, Բիթէ հաճեցի Տէրութիւն ձեր գրել ա՛յլ իմն կերպիւ առ Մեծ դուքսն, թոյլ տալ մեզ զնել զտպարան յԱլիկոռնայ՝ յորժ բարուք է․ իսկ Բիթէ ոչ՝ կամք ձեր եղիցի»⁹⁷։

Եղած դժուարութեան կից կը ծագի նոր մը եւս, որ կը բացատրէ Թէ ինչու Ոսկան պիտի առնէ վճռական քայլը թողլու Լիվոռնոն։ Ոսկան Վրդ․ հաղիւ դարձած Հռոմէն, Ֆիրենցէի Նուիրակին կը ներկայացնէ առաջարկ մը, որ իր կարգին անկարող լուծելու՝ կը դիմէ Հռոմ, ՀՍ.ի Քարտուղարին, գրելով 14 Յուլիս 1671ին, Թէ Ոսկան, «ան որ հայերէն գիրքեր կը տպէ, կը փափաքի որ իր տպած գիրքերու աւարտին՝ դուրի բացատրութիւն մը, Թէ դրքին տպագրութիւնը կատարուած է Ա. Ա. Պապին եւ Ա. Ա. Կաթողիկոսին օրով, ու այսպէս կը դատէ որ այս կերպը պիտի նպաստէ գիրքերու ծաւալումին»։ Ֆիրենցէի Նուիրակը, սակայն, ինքն իր փողմանէ կ'աւելցնէ իր անձնական խորհրդածութիւնները․ «Սակայն իմ կարծի-

95. Acta, vol. 41, fol. 129-130, n. 22. Ոսկանի աղերսագրները՝ SOCG, vol. 427, fol. 313-320.

96. Lettere volgari, vol. 57, fol. 36.

97. SC. Armeni, vol. 2, fol. 20.

քով այս բանը պարզ ժողովուրդին կործանելու պատճառ կրնայ ըլլալ, որովհետեւ պիտի կարծեն որ ան (Կաթողիկոսը) հաղորդակցութեան մէջ ըլլայ Եկեղեցւոյ հետ, եւ որով աւելի եւս պիտի հաստատուին իրենց սխալներուն մէջ»⁹⁸։ ՀՍ.ի 6 Հոկտ. 1671ին նիստին կը տրուի պատասխանը. «Թող դրուի Ֆիրենցէի Նուիրակին, որ թոյլ չտայ Լիվոռնոյ տպուելիք հայկական եկեղեցական գիրքերուն մէջ ղենել Ս. Ա. Կաթողիկոսին անունը»⁹⁹։ Եւ իրապէս 6 Հոկտ. 1671ին ՀՍ.ի Քարտուղարը կը գրէ Ֆիրենցէի Նուիրակին. «... Ժողովս չուզեց զիջանիլ, մանաւանդ թէ կը փափաքի որ դուք արդեւ հանդիսանաք նման առաջարկի մը դործադրութեան, հրահանգ տալով որ տպագրուած եկեղեցական գիրքերու մէջ ո'չ մէկ կերպով յիշուի նման բացատրութիւն»¹⁰⁰։

Ոսկան ինքզինք ամբողջապէս լքուած կը գգայ, զուրկ նիւթական եւ բարոյական օգնութիւններէ, ըլլա՛յ եկեղեցական իշխանութիւններէն, ըլլա՛յ իր ազգակիցներէն։ 24 Ապրիլ 1672ին իր այս վիճակը կը ներկայացնէ ՀՍ.ի Ժողովի Քարտուղարին. այս նամակին բնագիրը բացակայ է համապատասխան հատորէն, կայ անոր համառոտութիւնը, որ գեկուցուած է 30 Մայիսի ՀՍ.ի Ժողովի նիստին. «Ոսկան Եպս. իր 24 Ապրիլ թուակիր նամակով, կը ներկայացնէ խեղճութիւնը որուն մէջ կը գտնուի. ապրելու համար ստիպուած ծախած է սրբազան գեկստները. կը խնդրէ դրամական օգնութիւն։ Կը խնդրէ նաեւ որ կարենայ գոնէ պատարագել Լեհաստան դործածուած հոքիքդատնտրով, մինչեւ որ ձեր Վսեմութիւնը լաւագոյն կարգադրութիւն մը ընէ, քանի երկու տարիէ՝ ո'չ կը պատարագէ եւ ոչ կը հաղորդուի»։ Նոյն այս նիստին կը գեկուցուի նաեւ Կնարի Լիվոռնոյէն գրած 24 Մարտ թուակիրը, ուղղուած Ֆիրենցէի Նուիրակին թէ «Ոսկան այլեւս չկարենալով ճարել ապրուստը՝ յանկարծական կերպով որոշում առած է մեկնիլ Լիվոռնոյէն, եւ թէ քանի մը օրէն հոլանտական նաւով պիտի անցնի Զմիւռնիա, իսկ տպարանը պիտի զրկէ Մարսիիա»։ Ֆիրենցէի Նուիրակը Կնարի 24 Մարտ թուակիր նամակը կը զրկէ Հռոմ, աւելցնելով. «Հազիւ այս լուրը առի՝ զրեցի Ոսկան Եպս.ի, որ առկախ ձգէ իր մեկնումը, ցաւակցելով որ նման որոշում մը առած է՝ առանց վանիսապէս ինծի իմացնելու մեկնելու պատճառները»։ ու կ'առաջարկէ ՀՍ.ի Ժողովին որ եթէ կը փափաքին Ոսկանի Լիվոռնոյ հաստատուիլ՝ հաճին օգնել նիւթականով եւ թոյլ տան պատարագելու Ոսկանի ուղած պայմաններով։

98. SOCG, vol. 430, fol. 57.

99. Acta, vol. 41, fol. 308, n. 6.

100. Lettere volgari, vol. 57, fol. 111.

Ոսկանի 24 Ապրիլ (1672) Թուակիր նամակը – շուրջ 40 օր յետոյ – նիւթ կ'ըլլայ ՀՍ.ի Ժողովի 30 Մայիսի նիստին, երբ Ոսկան մեկնելու վրայ էր Լիվոռնոյէն: Ժողովը կ'որոշէ. «Արդէն իսկ սրբազրուած հոգեւորականները՝ Թող տպագրուի. սակայն մինչ այս՝ անոր մէկ ձեռագիրը ղրկուի Ֆիրենցէի Նուիրակին, որպէսզի Ոսկան կարենայ անով պատարագել: Տէր Բարսեղ Թող վերատեսնէ հայկական Աստուածաշունչը, զայն լատիններէնի թարգմանէ եւ յանձնէ քարտինալ Բոնայի: Ոսկան Եպս.ի տրուի 50 սկուդ.՝ եթէ ծրագիր ունի մնալու Լիվոռնոյ»¹⁰¹: Նոյն Թուականով (30 Մայիս 1672) ՀՍ.ի Քարտուղարը Ֆիրենցէի Նուիրակին կը հաղորդէ առնուած որոշումները. այս նամակով կ'իմանանք՝ որ Ոսկանի համար Հռոմէն ղերկուած է սրբազրուած հոգեւորականներին ձեռագիր մէկ օրինակը, սակայն ոչ 50 սկուդը: «Որոշուեցաւ 50 սկուդ ալ ղրկել իբր օգնութիւն՝ արտաքոյ կարգի, բայց որովհետեւ կը լսուի որ Ոսկան Լիվոռնոյէն մեկնած ըլլայ, առկաիս ձգուեցաւ վերջին որոշումին գործադրութիւնը, բայց ո'չ առաջինը, եւ որով կը ղրկուի ձեզի հոգեւորականները»¹⁰²:

Ոսկան Վրդ. Լիվոռնոյէն կը մեկնի Մարսիլիա՝ 1672ի Յուլիս-Օգոստոս ամիսներուն: Հռոմաբնակ չարախելո Տէր Բարսեղ, 26 Յուլիս 1672ին Զատագովական գրութիւն մը կը ներկայացնէ ՀՍ.ի Քարտուղարին, ի նպաստ Լիվոռնոբնակ Կարապետ Վրդ. Անդրիանացիի, եւ ի միջի այլոց կը գրէ. «Ոսկան Եպս. ալ այս օրերուս, ամբողջ տպարանը իր ձեռքէն յափշտակեց. ինչ ինչ զրպարտիչ մեքենայութիւններով, որպէսզի հերձուածող Կաթողիկոսին (իմա՝ Յակոբ) հրամանը գործադրէր»¹⁰³: Տէր Բարսեղի այս չափազանցեալ եւ միակողմանի դատաստանը՝ այլեւս զարմանալի պէտք չէ թուի ընթերցողին, որովհետեւ Տէր Բարսեղ բանադրուած էր Յակոբ Կաթողիկոսին, մինչ Ոսկան Վրդ. Զերմ յարաբերութեան մէջ մնացած էր իր Կաթողիկոսին հետ: Տէր Բարսեղի չափազանցեալ ըլլալու մէկ ապացոյցն ալ հետեւեալը թող համարուի:

1671ին երբ Ոսկան Վրդ. Հռոմ կը գտնուէր, Լիվոռնոյէն Հ. Կնար 13 Ապրիլին կը գրէ ՀՍ.ի Ժողովին թէ Հայոց մէջ տարածաշունթիւն ծագած է Ոսկանի գրած մէկ նամակէն, ուր կը տեղեկացնէ թէ ինք Ս. Ժողովին խնդրանք ներկայացուցած է իշխանութիւն ըստանալու, փոխելու համար Լիվոռնոյի զոյգ միսիոնարները, Հ. Կնարն ու Հ. Թոմաս Իսրայէլեանը, որոնք Ս. Ժողովէն սահմանուած էին Հայոց համար: Հ. Կնար վճռեցնէ. «չատեր կը վախճանն որ Ոսկան սահմանէ իր քահանան, ան որ տպարանին մէջ կ'աշխատի,

101. Acta, vol. 42, fol. 135-6, n. 50.

102. Lettere volgari, vol. 59, fol. 42.

103. SOCG, vol. 435, fol. 214-217.

որ ժողովուրդէն ատուած է այնքան՝ որքան սիրուած է Ոսկանէ»¹⁰⁴ : Կնաքի այս վկայութիւնը յարդի է մեղի համար, որովհետեւ կը մատնանշէ Ոսկանի համակրանքն ու սէրը իր աշակերտին՝ Կարապետ Վրդ. Անդրիանացիի հանդէսը. եւ որով անբացատրելի կը մնայ Տէր Բարսեղի վերեւ տուած քացատրութիւնները՝ որ արդէն մեկնաբանեցինք :

Այսպէս տխուր կերպով կը փակուի Ոսկան Վրդ.ի երկու տարի Լիվոռնոյ անցուցած շրջանը, և եթէ հեղինակութեան կողմէ լլայար քիչ մը հասկացողութիւն՝ փնդիրը կրնար փակուիլ աւելի փայլուն կերպով : Տեսականին մէջ Հռոմ կ'ուղէր, — եւ անկեղծ կերպով, — որ Ոսկան իր տպարանով հաստատուէր Լիվոռնոյ, տպէր հայկական գիրքեր իր հովանիին ներքեւ եւ իր սրբադրութիւններով, սակայն վերը թուարկուած զժողովուրդներէն զաւտճառ կ'ըլլան՝ որ Ոսկան առնէ ի վճռական քայլը՝ եւ ուղղուի Մարսիլիա :

(Շաբ. 4)

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԻԱՆ

104. SOCG, vol. 427, fol. 285.

Résumé

L'ACTIVITÉ ÉDITORIALE ET TYPOGRAPHIQUE DE OSKAN VARDAPET EREWANC'I

P. SAHAK DJEMDJEMIAN

Dans le mois de Septembre de l'an 1663, provenant d'Arménie, Oskan Vardapet Erewanc'i arrive à Rome, où il expose au Saint Siège, le désir du Catholikos Yakob IV d'imprimer le Nouveau Testament. En principe Rome est d'accord pour l'impression, mais il fallait au préalable faire expertiser le texte de la traduction arménienne, datant du Ve siècle, pour être sûr de ne pas y trouver des hérésies qui s'y seraient infiltrées.

Après une permanence d'un an à Rome, Oskan Vardapet demande l'autorisation de retourner dans son pays; muni de lettres de recommandation il se rend d'abord à Livourne où il signe un contrat d'impression de la Bible arménienne avec trois commerçants arméniens de Djoulfa.

Entre 1665-1669, Oskan Vardapet se trouve à Amsterdam où il réussit finalement à imprimer toute la bible, dont un exemplaire est en-

voyé au Pape Clément IX et un autre exemplaire à la Congrégation de Propaganda et Fide; il leurs joint des lettres par lesquelles il demande l'approbation du Saint Siège pour la diffusion de la Sainte Bible chez les arméniens.

Dans sa séance du 11 Décembre 1668, la Congrégation de Propaganda et Fide, décide de faire traduire en latin toute la Bible arménienne, afin de la faire examiner par des experts. Après avoir chercher en vain des personnes compétentes, la Congrégation de P.F., décide de ne faire traduire que le Nouveau Testament. Un exemplaire de la Bible éditée par Oskan Vardapet, est envoyée à Livourne où se trouvaient Barsef Vard. Polsec'i et Yovhannēs Vard. Holov, tous les deux farouches rivaux d'Oskan Vard., qui trouvent toute prête la bonne occasion pour faire arriver à Rome des accusations erronées sur le compte d'Oskan Vard. et suggèrent de traduire la Vulgate latine en arménien, de l'imprimer et de la diffuser chez les arméniens car l'édition d'Oskan Vard., selon les susdits Vardapets, est pleine d'erreurs et de confusions.

Sur invitation du Saint Siège, Oskan Vard. se rend d'abord à Livourne, mais par prudence, en passant par la France, il prend soin de se munir d'un décret royal pour pouvoir transférer son imprimerie à Marseille. A Livourne, le Légat Apostolique cherche à convaincre Oskan Vard. afin qu'il y reste avec son imprimerie, mais le Vardapet a de sérieuses difficultés à rester dans cette ville, surtout pour la contrainte à célébrer la sainte messe selon le missel corrigé, contraire à la tradition arménienne. La réponse de Rome se faisant trop attendre, Oskan Vard. décide de se rendre personnellement à Rome pour présenter au Saint Siège ses propres conditions. La Congrégation de Propaganda et Fide se montre, comme toujours, bien disposée, mais l'application se fait trop attendre, et à peine reçu une lettre de recommandation de la part du Saint Siège, Oskan Vard. se rend d'abord à Florence et puis à Livourne où il retrouve de grosses difficultés.

Après une dernière demande de pouvoir imprimer sur toutes ses impressions le nom du Catholicos au côté du nom du Pape, et refusée par le Saint Siège et se sentant tout à fait délaissé par celui-ci ainsi que par ses propres compatriotes, dans les mois de Juillet-Août de l'an 1672, Oskan Vard. quitte définitivement Livourne et se rend à Marseille pour y continuer son œuvre d'éditeur et d'imprimeur.